

Oqilxon Ibrohimov

**AMIR TEMUR VA
TEMURIYLAR DAVRI
MUSIQA MADANIYATI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT VA
MADANIYAT INSTITUTI**

OQILXON IBROHIMOV

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MUSIQA MADANIYATI

Darslik

Toshkent – “Donishmand ziyosi” – 2023

UO‘K 78(575.1)(09)
KBK 85.3(50‘)ya7
I 14

Nashrga tayyorlovchi va maxsus muharrir:

N.M. Turg‘unova – O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti dotsenti, san‘atshunoslik fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Ibrohimov, Oqilxon.

Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyati [Matn]: darslik / O.Ibrohimov. – Toshkent: “Donishmand ziyosi”, 2023. – 120 bet.

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat institutining magistratura bosqichi “70211901 – Cholg‘u ijrochiligi, 70211901 – Ashula va raqs ta‘lim yo‘nalishlari” uchun yozilgan mazkur “Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyati” darsligida jahon tamaddunida “Ikkinchi Renessans” nomi bilan ma‘lum tarixiy davrning musiqa madaniyati, saroy mumtoz an‘analari, musiqa amaliyoti va ilmi kabi fan dasturiga muvofiq mavzular o‘tmishga oid tarixiy, ilmiy, tasviriy, badiiy va boshqa manbalar asosida yoritilgan.

Taqrizchilar:

D.M. Mullajanov – O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti dotsenti, san‘atshunoslik fanlari nomzodi;

K.T. Kurbanov – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi San‘atshunoslik instituti kichik ilmiy xodimi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 29-maydagi 232-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

© Ibrohimov O.A., 2023

© “Donishmand ziyosi”, 2023

ISBN 978-9910-9540-2-3

KIRISH

Buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur 1370-yilda Mo-varounnahrning haqiqiy hukmdori bo‘lgan davrdan boshlab mamlakatning iqtisodiy ahvoli anchagina yaxshilanib, xalq farovonligi yuzaga keldi. Zero, “Amir Temurning tarix oldidagi xizmati benihoyat katta. Birinchidan, u mamlakatda kuchayib ketgan feodal tarqoqlikka barham berib, el-yurtni o‘z tug‘i ostiga birlashtira oldi, markazlashgan yirik davlatga asos soldi. Bu bilan ziroatchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniyat rivojiga mustahkam zamin yaratib berdi”¹.

Ayni vaqtda, Sohibqironning ma‘rifatparvar siyosati o‘laroq ilm-fan va madaniyat ham yuksaldi. Yozma adabiyot, me‘morlik va amaliy san‘at noyob namunalari qatori musiqaning mumtoz namunalari shakllandi va ravnaq topdi. Bu kabi ma‘naviy yuksalishlar XV asr davomida Sohibqiron vorislari bo‘lmish Temuriylar davrida ham davom etdi. Pirovardida, bu olamshumul davr nafaqat xalqimiz madaniy-ma‘naviy hayotida, balki jahon xalqlari tamadduni rivojida ham muhim ahamiyat kasb etdi va tarix zarvaraqlariga “Temur va Temuriylar Renessansi” nomi bilan muhrlandi.

Binobarin, Bugun “Temur va temuriylar davlati”, “Temuriylar madaniyati”, “Ulug‘bek va Samarqand astronomiya maktabi”, “Navoiy” va “Bobur” kabi qutlug‘ so‘zlarni nafaqat o‘zbeklarning, balki butun dunyo xalqlarining tarixi sahifalarida uchratar ekanmiz, ularning zaminida Amir Temurning ulkan xizmatlari yotishini nazarda tutishimiz lozim”².

Ma‘lumki, sho‘rolar davrida Amir Temur shaxsi va uning odilona siyosatiga haqqoniy va xolis baho berilmadi. Uning madaniyat sohasida olib borgan keng qamrovli bunyodkorlik faoliyati, shu jumladan,

¹ Amir Temur o‘g‘itlari. – T., O‘zbekiston, 2007. – 2-b.

² O‘sha manba. – 2-b.

musiqa san'ati va uning namoyandalariga ko'rsatgan mehribonlik va g'amxo'rlik namunalarini haqida esa hatto e'tiborga arzigulik fikr ham bildirilmadi. Qolaversa, "san'atning sinfiyligi" ta'limoti kesimida saroy musiqa an'analari salbiy baholanib, xalq musiqa ijodiyotiga qarama-qarshi qo'yildi. Holbuki, saroy bastakorlari musiqa asarlarini ijod etishlarida, eng avvalo, xalq og'zaki ijodida to'plangan badiiy tajriba va ma'naviy boyliklar asqatgandi. Jumladan, ular el orasida yoyilgan ma'lum kuy va aytiqlarni ijodiy qayta ishlagan holda "saroy estetikasi"ga muvofiq mukammal va mumtoz ko'rinishlarini zuhur etishga intilganlar. Har bir davr bastakorlari erishgan yutuq va kashfiyotlar esa "ustoz-shogird" vositasida keyingi avlod musiqachi (ijodkor-xonanda va sozanda)lari tomonidan ijodiy o'zlashtirilgan. Bunga Sharq musiqa madaniyatida yuzaga kelgan nazira badiiy an'analari yorqin misoldir³.

Zotan, Sohibqiron Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida musiqa san'ati ravnaq topishi uchun keng imkoniyatlar yaratilgan edi. Natijada musiqa san'ati turli shakl va ko'rinishlarda rivoj topdi, o'tmishdagi hukmdorlar saroy madaniyatida shakllangan ko'p asrlilik badiiy an'analari yangi sifat darajasiga yuksaldi. Ayni vaqtda, mumtoz kasbiy musiqaning eng salobatli va eng mukammal zuhuri bo'lgan maqomot tizimi yuzaga kelib, bizning davrga qadar bebaho ma'naviy meros yetib kelgan maqomlarning muhim poydevori yanglig' ahamiyat kasb etdi.

Darhaqiqat, salobatli maqom turkumlari, aslida, o'tmishdagi hukmdorlar tomonidan yaratib berilgan shart-sharoitlar o'laroq saroy musiqachilari va musiqashunos olimlari hamjihatligida yaratilgan. Afsuski, mustaqilligimizga qadar o'tgan davr mobaynida dahriylar mafkurasi bu masalani ochiq-oydin yoritishga izn bermagan edi. Vatanimiz mustaqillikka erishgach Amir Temur va Temuriylar davri musiqa san'atini atroflicha o'rganish imkoni yuzaga keldi. Binobarin, bugungi kun talabi o'laroq musiqachilarga homiylik qilgan va maqom san'atining yuzaga kelishiga imkoniyat yaratib bergan hukmdorlar –

³ Rajabov I. Maqomlar. – Toshkent, 2006. – 31–40, 241–260-betlar.

Sohibqiron Amir Temur va temuriyodalar faoliyatiga adolat mezonini ila xolis va haqqoniy baho berish fursati keldi.

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining magistratura bosqichi "Cholg'u ijrochiligi ta'lim yo'nalishi" uchun yozilgan mazkur darslik mazmunida Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyati, saroy mumtoz an'analari, musiqa amaliyoti va ilmi kabi mavzular fan dasturida belgilangan rejaga muvofiq yoritiladi. Bunda o'tmishga oid tarixiy, ilmiy, tasviriy, badiiy va boshqa manbalarda keltirilgan ma'lumotlar alohida qimmatli bo'ldi. Xususan, Amir Temurning "Temur tuzuklari", "Zafar yo'li", Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Ruy Gonzales de Klavixoning "Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat" kundaligi, Ibn Arabshohning "Amir Temur tarixi ("Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur" – Temur tarixida taqdir ajoyibotlari), Ibn Battutaning "Sayohatnoma. Tuhfat an-nuzzor fi g'aroib al-amsor va ajoib al-asfar", Hofiz Abro'ning "Zayli Zafarnoma", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye", Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", Abdulqodir Marog'iyning "Maqasid ul-alhon", Abdurahmon Jomiyning "Risolayi musiqiy", Zaynulobiddin Husayniyning "Qonuni ilmiy va amaliy musiqiy" kabi asarlar shular jumlasidandir.

1-MAVZU: SOHIBQIRON AMIR TEMUR VA MUSIQA

Reja:

1. Amir Temur shaxsi va musiqa.
2. Samarqand saroyi maqom san'ati.

1. Amir Temur shaxsi va musiqa

Buyuk davlat asoschisi, bunyodkorlik bobida ulug' ishlarni amalga oshirgan, adolat mezoni ila xalq va yurt farovonligi yo'lida shijoat ko'rsatgan Sohibqiron Amir Temur (1336–1405) bobomiz o'zining o'tkir zehni, ilmga zukkoligi va san'atsevarligi, qolaversa, zamonasining olim-u fuzalo, me'mor-u hunarmand, shoir-u san'atkorlariga mehr-muruvvatililigi bilan ham dong taratgan edi. Ulug' Sohibqironning shu kabi go'zal fazilatlar ham bois bu davrga kelib diyorumizda shaharsozlik va me'morlik, amaliy va tasviriy san'at, mumtoz adabiyot va musiqa keng ko'lamda ravnaq topishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Amir Temur ibn amir Tarag'ay 1336-yil 9-aprelda Kesh (Shahrisabz) viloyatining Xo'ja Ilg'or qishlog'ida dunyoga kelgan. Uning otasi amir Muhammad Tarag'ay barlos ulusiga mansub beklardan, bahodir jangchi, ulamo-yu fuzaloga ixlosmand, ilm ahliga homiy va ishtiyoqmand kishi bo'lgan. Tabiatan mard, dovyurak va o'tkir zehqli Amir Temur yoshligida xat-savod chiqarib, dunyoviy va diniy ilmlarni, o'z davrining tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, me'morchilik va tarix ilmlarini o'rgangan hamda harbiy san'atini chuqur egallaydi. 12 yoshda Qur'oni karimni yod oladi hadis ilmini chuqur o'rganadi. Oqibatda imon-e'tiqodli, halol-pok, inson bo'lib yetishadi.

Amir Temur bilan suhbatlashish sharafiga muyassar bo'lgan buyuk arab faylasufi Ibn Xaldun jahongir turk, arab, fors xalqlari tarixini, diniy, dunyoviy va falsafiy bilimlarning murakkab jihatlariga cha yaxshi o'zlashtirganini ta'kidlaydi.

Amir Temur shaxsini teran anglab olishda, eng avvalo, buyuk bobomiz qalamiga mansub "Sohibqiron o'g'itlari", "Temur tuzuklari" kabi yozma manbalar benihoya qimmatlidir. Jumladan, "Sohibqiron o'g'itlari"da shunday misralarni o'qiymiz: "Sofdil kishilar, sayyidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi. ... Qaysi mamlakatni zabt etgan yoki qo'shib olgan bo'lsam, o'sha yerning obro'-e'tiborli kishilarini aziz tutdim; sayyidlari, ulamolari, fuza-lo va mashoyixiga ta'zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga suyurg'ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim; o'sha viloyatning ulug'larini og'a-inilarimdek, yoshlari va bolalarini bo'lsa o'z farzandlarimdek ko'rdim".

Yana e'tiborlisi shundaki, kuragi yerga tegmagan sarkarda Amir Sohibqiron shaxsida hech qachon takabburlik va manmanlik illatlari jo bo'lmagan. Ibn Arabshohning ta'kidiga ko'ra: "Temur doimo: – "Saltanatdan erishgan jamiyki narsam va mustahkam makonlarni fath qilishim – bular hammasi Shayx Shamsuddin al-Fohuriyning duosi, Shayx Zaynuddin al-Xavofiyning himmati tufayli va barcha topgan barakatlarim esa faqat Sayyid Baraka yordamida bo'lgan", – deyar edi".

Ayni vaqtda nozik did sohibi Amir Temur shaxsida haqiqiy ijodkorlik javhari mujassam edi. Buni, jumladan, Sohibqironning musiqaga bo'lgan munosabatidan ham anglab olish mumkin. Yozma manbalardan ma'lum bo'lishicha, buyuk bobokalonimiz musiqani teran idrok eta olgan hamda asl musiqachilar qadrini bilgan va ularni mudom e'zozlagan.

Fayzulla To'rayev ushbu mavzuni yoritarkan, asosli ravishda shunday yozadi: "Buyuk bobomiz Amir Temur musiqa san'ati va uning ijrochilarini nihoyat darajada sevgan va ularni e'zozlab kelgan. Shu bois uning hukmronlik davrida ko'pgina iste'dodli xonanda-sozandalar mashhurlik darajasiga yetishgandi. Biz milliy madaniyatimizning temuriylar davri taraqqiyotiga nazar solar ekanmiz, milliy musiqamiz bu jarayonda yuqori rivoj pog'onasiga ko'tarilganligini ko'rishimiz

¹ Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 1-kitob. –Toshkent: Mehnat, 1991. – 73-b.

mumkin. Bu esa, ulug' Amir Temurning milliy madaniyatimiz va uning fidoyilariga ko'rsatgan cheksiz g'amxo'rliги tufaylidir"⁵.

Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" sida keltirilgan quyidagi lavha bu fikrni quvvatlaydi: "Hinduston viloyatini olgandin keyin... Amir Sohibqiron ahli Hindustonni mashshoq, nag'masozlarini chaqirib aydilarki, man eshitib erdim, ulug'lardin bu viloyatlarda yaxshi mashshoqlar bor deb. Andin keyin mashshoqlar "xo'b, bajonidil, taq-sir", deb kelib, maqomini qila boshladi. Mashshoqlar ichra ko'zi ko'r bir nag'machi bor erdi. Amir Sohibqirong'a ko'b manzur bo'ldi. Ul ko'r Amir oldida doim nag'ma chaladigan bo'ldi. Bir kun Amir Sohibqiron nag'machi ko'rdin "Oting nima?" – deb so'radilar. Nag'machi: "Otim Davlat", deb javob berdi. Amir Sohibqiron aydilar: "Davlatni ko'zi ko'r bo'lurmu?" Nag'machi aydi: "Davlat ko'r bo'lmasa, oqsoq qoshig'a kelurmu?" Bu so'z Sohibqirong'a ma'qul bo'lub, anga ko'b in'om va siylov berdilar"⁶.

Musiqani teran anglagan buyuk Sohibqiron san'atkorlarni qadrlagan, saroyda faoliyat ko'rsatayotgan musiqashunos olim, mashshoq va hofizlar barobarida turli tadbirlarga xorijiy mamlakatlardan taklif etilgan musiqa ustozlariga ham bag'rikenglik namunalarini ko'rsatib, ularni, millati va diniy e'tiqodidan qat'i nazar, mudom e'zozlagan.

Inchunin, Amir Temur ishtirok etgan ommaviy tantana, to'y va boshqa bayram marosimlarida turli o'lkalarning musiqachilari ham o'z san'atlarini namoyish etishlari odat tusini olgan edi. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" sida qayd qilinishicha: "Olamning turli tarafidan yig'ilgan tillari va kiyimlari bir-birlaridan farqli har qaysi mamlakat sozandalari, har bir iqlimning san'at ahllari-yu hunar sohiblari guruh-guruh bo'lishib har diyorning o'zida rasm va odat qilingan zeb-ziynat buyumlari, taqinchoqlari, kiyim-kechak va matolari bilan yasanib, o'zlariga oro berdilar.

Xushnag'ma sozandalar va xushovoz xonandalar fors tariqasida, ajam tartibida, arab qoidasida, turk yo'sinida, mo'g'ul ayolg'usida,

⁵ To'rayev F. Mutribot qalbidan uchgan navolar. – T., Navro'z, 2018. – 47-b.

⁶ Toshkandiy Salohiddin. Temurnoma (nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va lug'at muallifi Poyon Ravshanov, muharrir Chori Avaz). – T., Cho'lpon nomidagi nashriyot, 1990. – 163–164-betlar.

xitoy rusumida, oltoy uslubida soz chalmoq, ashula aytmoq va ohang bog'lamoq ila mashg'ul edilar"⁷. Shunga yaqin ma'lumotlarni Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" sida ham ko'ramiz: "Yaxshi unluq mug'anniyalar un tortib, g'azal-u naqsh aytur erdilar. Va turk-u, mo'g'ul-u, xitoy-u, arab-u, ajamdin harkim o'z rasmi bilan nima aytur erdi. Ul jumladin Xoja Abdulqodirkim, benaziri olam erdi, qo'buzz va yatug'on va udni shodliq mizrobi bila chala boshladi"⁸.

Sohibqiron Amir Temurning hukmdorlik martabasida asos solingan madaniy an'analar uning vorislari – Shohrux Mirzo, Mironshoh, Xalil Sulton, Ulug'bek Mirzo, Abulqosim Bobur Mirzo, Husayn Boyqaro, Boysung'ur Mirzo, Sulton Badiuzzamon Mirzo, Umarshayx Mirzo, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi Temuriy hukmdorlar tomonidan munosib davom ettirilgan edi.

2. Samarqand saroyi maqom san'ati

Saroy mumtoz musiqasining shakllanishi, ayniqsa, o'sha davr Sharq musulmon olamida mashhur bo'la boshlagan "O'n ikki maqom" tizimining Amir Temur asos solgan buyuk davlat poytaxti – Samarqand saroy musiqa amaliyotiga rasmiy joriy etilish jarayonlari alohida diqqatga sazovordir. Zero, bu ilmiy-ijodiy vazifani hayotga tatbiq etishning qator murakkab jihatlari va xususiyatlari mavjud bo'lgan. Jumladan, yuksak g'oyalar bilan yo'g'rilgan "O'n ikki maqom" tizimi ilk bor alloma Safiyuddin Urmaviy (tax. 1215–1294-y.) tomonidan advor (doiralalar, davrlar) ilmi tarzida Bag'dodda tasnif etilgan bo'lib, unda aksariyat Sharq xalqlari ijodi va kasbiy musiqa jabhalarida yuzaga kelgan musiqiy qadriyatlar tizimlashtirilgan edi.

Bu tizimni joylarda amaliy qo'llash uchun esa milliy musiqa xazinasida jamlangan kuy-ohang va ritmik usul boyluklarini matematik metodlar asosida advor holiga keltirish, shuningdek, ularning sifat (mukammal, nomukammal va h.k.) darajalarini ilmiy aniqlash

⁷ Shomiy, Nizomiddin. Zafarnoma. – T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. – 393-b.

⁸ Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – T., "Sharq" nashriyot-matbaa konserning bosh tahririyati, 1997. – 291-b.

va shu asosda musiqiy tizimdagi (ma'lum g'oya ifodasiga muvofiq) tartib o'rinlarini belgilash talab etilgan. Zero, mutaxassislarga yaxshi ma'lumki, maqom bu, eng avvalo, yuksak ilm, so'ngra shu asosdagi ijodiy mehnat (bastakorlik) mahsulidir.

<https://www.google.com/>

Tabiiyki, ijodiy va ijroviy amaliyotlar uchun poydevor yanglig' zarur bu kabi ilmiy masalalarning ishlanmalari (yechimi) musiqa-shunos olimlar zimmasida bo'lgan. Ammo o'sha davrda bu soha olimlarining eng yuqori malakali ustodlari, asosan, xorijiy musulmon mamlakatlarida istiqomat qilishar edi.

Tarixdan ma'lumki, Sohibqiron poytaxt Samarqandni jahondagi eng ko'rkam va madaniy rivojlangan shaharga aylantirishga mudom intilgan va shu maqsadda o'zga yurtlik mashhur hunarmand usta, olim, shoir va ulug' san'atkorlarni Samarqandda faoliyat yuritishlari uchun jamlagan. Shu jumladan, Sohibqironning bevosita sa'y-harakatlari ila maqom ilmining benazir ustozlari ham turli mamlakatlardan bizning yurtimizga keltirilgan edi.

Alalxusus, manbalarda qayd qilinishicha, 1393-yili ulug' bobomiz Bag'dodni zabt etgach, bu yerda faoliyat ko'rsatayotgan yaxshi hunarmand kishilari qatorida zamonasining tengsiz xushovoz hofizi va mashshoqi, maqomshunos olimi va yuksak salohiyatli ijodkori Abdulqodir Marog'iy (Xoja Abdulqodir ibn G'oibiy Hofiz al-Marog'iy, 1353–1435) iste'dodiga alohida e'tiborini qaratgan: "Va Xoja Abdulqodirim, musiqiy ilmida olamda mashhur va nodir ul-asr erdi, ani taqi Samarqand yibardi"⁹. Muarrir Ibn Arabshohning "Temur tarixida taqdir ajoyibotlari" nomli kitobida qayd etilishicha, Samarqandga yuborilganlar qatorida Abdulqodir Marog'iy bilan birga "uning o'g'li Safiyuddin, kuyovi Nasriyin, Qutb al-Mousiliy, Ardasher al-Changiy va boshqalar" ham bo'lgan¹⁰.

Bu yerda yana e'tiborlisi shundaki, poytaxtda to'plangan olim va ustoz san'atkorlarning ilmiy-ijodiy faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur shart-sharoitlar ham yaratib berilgan edi. Inchunin, dastlab Sohibqiron saroyi, keyinchalik esa Mironshoh,¹¹ Shohrux Mirzo,¹²

⁹ Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – T., Sharq, 1997. – 159-b.

¹⁰ Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari). – T., Mehnat, 1992. – 86–87-betlar.

¹¹ Mironshoh (Jaloliddin Amiranshoh, 1366–1408) – Xuroson, Eron va Iroq hukmdori, Sohibqiron Amir Temurning uchinchi o'g'li.

¹² Shohrux (Abu Nasr Shohrux Bahodir sulton, 1377–1447) – Temuriylar hukmdori, Sohibqiron Amir Temurning to'rtinchi o'g'li.

Xalil Sulton¹³ kabi Temuriy hukmdorlar saroyining benazir musiqachisi bo'lgan Abdulqodir Marog'iy ana shunday sharoit va imkoniyatlar o'laroq o'zining musiqa ilmida hozirga qadar mashhur "Maqosid ul-alhon" ("Kuylarning o'rni") va "Jami' ul-alhon" ("Kuylar to'plami") nomli shoh asarlarini bizning diyorumizda yaratgani bejiz bo'lmasa kerak¹⁴.

Shuningdek, mantiqiy mulohazalarga ko'ra, Abdulqodir Marog'iy boshchiligidagi bir guruh olim va san'atkorlar "O'n ikki maqom" tizimining o'lkamizdagi ilk mumtoz ko'rinishini aynan Sohibqiron Amir Temur saroyida yuzaga keltirgan edilar. Professor Abdurauf Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" risolasida qayd etilgan quyidagi satrlar ham shunga ishora etadi: "Temurning buyrug'i bilan har tomondan keltirilgan ixtisoschi olimlarning g'ayratlari bilan bu san'at (ya'ni "O'n ikki maqom" – O.I.) birdan jonlandi. Islom sharqining har tomonidan keltirilgan cholg'uchilar bizning bu kungi klassik musiqamizning yuksalishiga, ko'tarilishiga xizmat qildilar. Oz zamonda yerlilardan ulug' musiqiyshunoslar yetishdilar"¹⁵.

Mumtoz maqomlarning buyuk davlat saroyida rasmiy tus olishi hamda keyinchalik Temuriylar davrida tadrijiy rivoj topishida, nazarimizda, bu san'atning buyuk davlat mafkurasiga muvofiqligi masalasi ham muhim o'rin tutgan. Ma'lumki, Amir Sohibqiron va Temuriylar davrida tasavvuf ta'limoti alohida nufuzga ega bo'lgan va, ma'lum darajada, rasmiy mafkura bilan tutashib ketgan edi.

¹³ Xalil Sulton (1384–1411) – Movarounnahr hukmdori (1405–1409), Mironshohning o'g'li.

¹⁴ Abdulqodir Marog'iyning ilmiy va ijodiy faoliyati haqida quyidagi adabiyotlarga qarang: Agayeva Suraya Xusrov qizi. Абдулгадир Мараги и его музыкально-теоретическое наследие (XIV–XV вв.): дис. канд. искусствоведения. Баку. – М.: Научно-исследовательский институт искусствознания, 1979. – С. 138; Агаева С. Из истории музыкальной культуры Азербайджана. Абдулгадир Мараги. // Музыка народов Азии и Африки. Вып. 3. – М.: Сов. Композитор, 1980. – С. 243–260; Shodmonov Nafas. Хожа Abdulqodir Marog'iy. – Т., G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000.

¹⁵ Fitrat. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – Т., Fan, 1993. – 39–40-betlar.

Buni, masalan, Amir Temur tomonidan shayxul mashoyixlarga ko'rsatilgan alohida izzat-ikrom namunalarida ham ko'rish mumkin. Xususan, ulug' Sohibqiron Xoja Ahmad Yassaviy hazratlariga chuqur ehtirom bildirib, Turkistonda "Ahmad Yassaviy" me'moriy obidasini (maqbarasini) qurdirgan, shuningdek, mo'tabar shayxul-mashoyixlardan Zayniddin Toybodiy, Shamsiddin Kulol va Sayyid Barakalarni o'zining pirlari deb tan olgan va ularga chuqur ehtirom bilan munosabatda bo'lgan¹⁶.

Binobarin, shu holatlar bois xalq orasida keng yoyila boshlagan so'fiyona g'oyalarni saroy muhiti va u bilan bog'liq she'riyat, me'morchilik, amaliy va tasviriy san'atlar bilan birga mumtoz musiqada ham o'ziga xos ifodalash imkoniyatlari mavjud bo'lgan. Xullas, shu va yuqorida qayd etilgan omillar asosida "O'n ikki maqom" tizimi ko'plab olim va kasbiy musiqachi ustozlarning o'tmish va o'z zamonasi musiqa boyliklarini o'sha davr mumtoz talablari va ilg'or g'oyalari muvofiq badiiy yaxlit tizim holiga keltirish ustida samarali olib borgan ilmiy-ijodiy izlanishlarining natijasida yuzaga kelgan hamda buyuk davlatning ustuvor ma'naviy-mafkuraviy tizimlari qatorida saroy madaniyatidan munosib o'rin olgan edi.

Savol va topshiriqlar:

1. "O'n ikki maqom"ni Samarqand saroyiga qaysi hukmdor joriy etgan?
2. Mashhur musiqachi va olim Abdulqodir Marog'iyi Bag'dod-dan Samarqandga qaysi hukmdor olib kelgan?
3. Zayniddin Vosifiy qalamiga mansub mashhur asarning nomini ayting.
4. Sohibqiron Amir Temurning musiqachilarga munosabati haqida gapiring.

¹⁶ Ibn Arabshohning ta'kidiga ko'ra: "Temur doimo: - "Saltanatdan erishgan jamiyki narsam va mustahkam makonlarni fath qilishim – bular hammasi Shayx Shamsuddin al-Fohuriyning duosi, Shayx Zaynuddin al-Xavofiyning himmati tufayli va barcha topgan barakatlarim esa faqat Sayyid Baraka yordamida bo'lgan", – deyar edi". Qarang: Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 1-kitob. – Т., Mehnat, 1991. 73-b.

Adabiyotlar

1. Rajabov I. Maqomlar. – T., 2006.
2. Ибрагимов О.А. Маком и космос. – Т., 2010.
3. Ибрагимов О.А. Фергано-Ташкентские макомы. – Т., 2006.
4. Zayniddin Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye. – T., 1979.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T., 1996.
6. Musiqa ijodiyoti masalalari. Maqolalar to'plami. 2-kitob. – T., 2002

2-MAVZU: AMIR TEMURNING HARBIY MUSIQA SAN'ATI

Reja:

1. Harbiy musiqa janrlari.
2. Zarb usullari – axborot uzatish vositasi sifatida.

1. Harbiy musiqa janrlari

Ulug' Sohibqiron musiqa san'atining qudratli ta'sir kuchidan, ayniqsa, urma (nog'ora, dovul va b.) va damli (karnay) cholg'ularning o'ziga xos kuchli sado-tarovatidan harbiy maqsadlarda unum olgani muarrixlar tomonidan ko'p bora qayd qilingan. Jang-u jadal maydonlarining ajralmas qismiga aylangan nog'ora (naqqora) usullari va karnay (nafir) sadolari,¹⁷ tabiiyki, askarlarda mardlik tuyg'ularini uyg'otishga va shu asnoda jasorat namunalarini ko'rsatishga chorlagan bo'lsa, dushman ko'ngliga g'ulg'ula solgan. Sadolanishi kuchli bu cholg'ularning jang maydonlarida bajargan shu kabi vazifalari yaxshi ayon. Binobarin, Amir Sohibqironning harbiy san'atida zarbli va damli cholg'ular alohida ahamiyat kasb etadi.

Yozma manbalardan ayon bo'ladiki, harbiy maqsadda qo'llanilgan cholg'ular soni anchagina salmoqli bo'lgan. Ularning aksariyati "Turk xoqonligi, Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrlarida mashhur bo'lgan"¹⁸. Bu cholg'ular orasida bizga bugungi kunda ma'lum (nog'ora, dovul, karnay va b.) va bizgacha yetib kelmagan turlari (masalan, noyi rumiy, bug', nofir, tirsakli karnay, chabchig', shon, jaras, kavarka va b.) ham bisyor.

¹⁷ Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – T., Sharq, 1997. – 185-, 248-, 260-, 269-, 276-betlar.

¹⁸ Nazarov A. Temuriylar davrida harbiy musiqa. – T., Guliston, 1997. № 4.

Amir Temur davri harbiy musiqasi asosan cholg' u janrlaridan iborat bo'lgan. To'g'ri, goho xushxon hofizlar ham jang maydonlariga jalb qilingan. Masalan, Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" si-da Rumga qarshi jangda 40 ming lashkar bilan birga yana shuncha karnay, nog'ora va bolabon cholg' uchilari va to'rt ming hofizi xush qatnashgani zikr qilinadi¹⁹. Hofizlarga "tunukadin uy qilib tevalarga ortgan erdi, vaqti kelib, jang ichra kirgan vaqtlarinda nag'mayi qilib, tanburlarin cholib, imom Hasan va imom Husayn marsiyalaridin o'qur erdilar. Alarni ovozig'a askarlar mast-u mustag'riq bo'lub, o'zlarin jangg'a urar erdilar"²⁰.

Shuningdek, "Temur tuzuklari" da jangchilarni safarbar etish chog'ida inson ovozidan, ayrim maxsus intonatsion tizimlardan keng foydalanilgani haqida ma'lumotlar keltiriladi: "Yana amr etdim, – deydi u, – sipohilar g'anim lashkarlariga ko'zlari tushishi hamono, baland ovoz bilan "Ollohu akbar" deb takbir aytsinlar va suron (jangovar chaqiriq "urho-ur!" – A.N.) solib, dushman cherigi ustiga bostirib borsinlar"²¹.

Ayni vaqtda Amir Temur dahosi bilan urush "teatri" ga muvofiq holda tarkibi asosan puflama va zarbli cholg' ulardan iborat harbiy orkestr shakllangan edi. Bunda zarbli usul ifodasini ta'minlagan nog'ora cholg' usi turlari alohida muhim o'rin tutgan.

Avvalambor usul tushunchasi xususida muxtasar to'xtalib o'tish lozim. Arab tilidan olingan bu so'z mazmunida "asosiy qoidalar, qonunlar, qabul qilingan tartib, biror narsani yuzaga chiqarish, amalga oshirish yo'li; harakat tarzi, xili, tartibi, yo'l; biror ish, mashg' ulot kabilarga xos bo'lgan, unda qo'llanuvchi asosiy xatti-harakat, yo'l, musiqada kuyning ijro etilish sur'ati hamda bu suratni boshqarib turish uchun beriladigan musiqiy imo-ishoralalar" kabi ma'nolar ang-lashiladi²². Bu yerda shuni aytish kerakki, urma cholg' ular (doyra, dapp, nog'ora, dovul, qayroq, zang va b.) da hosil qilinadigan ritmik

¹⁹ Toshkandiy, Salohiddin. Temurnoma (nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va lug'at muallifi Poyon Ravshanov, muharrir Chori Avaz). – T., Cho'lpon, 1990. – 308–309-betlar.

²⁰ O'sha asar. – 308-b.

²¹ Nazarov A. Temuriylar davrida harbiy musiqasi. – T., Guliston, 1997. № 4.

²² O'zbek tilining izohli lug'at. – T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 303-b.

usullar o'zbek musiqasida juda qadimdan ma'lum. Inchunin, bir maromda takrorlanuvchi ritmik usul (formula)lar ayrim urf-odat va marosimlarning tarkibiy qismi bo'lib, shu asosda ma'lum o'yin va raqs harakatlari amalga oshirilgan. Bizgacha meros yetib kelgan birgina "Katta o'yin" turkumida o'z nomi, g'oyasi va mazmuniga ega bo'lgan 100 ga yaqin usullar turkumi mavjud bo'lganki, ularning har biri raqs harakatlari orqali ham ifodalangan.

Tarixdan yaxshi xabardor Amir Sohibqiron madaniyat yutuqlaridan buyuk davlat qudratini yuksaltirish va xalq farovonligini oshirish yo'lida maqsadli foydalangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Zero, professor Muhsin Qodirov to'g'ri ta'kidlaganidek, "Amir Temur hamma narsani – san'atni, o'yin va tomoshalarni, hatto o'z kuchini ham davlatni mustahkamlash, saltanatni ulug'lash, jangda g'olib chiqish sari yo'naltirgan"²³.

Bu borada yana bir e'tiborlisi shundaki, Amir Sohibqiron va uning vorislari bo'lgan Temuriylar davrida urma cholg' ularda hosil qilinadigan usullarga benihoya katta e'tibor berilgan. Buni shundan ham anglasa bo'ladiki, amaliyotda doyra, nog'ora va dovullardan tashqari yana chinni idishdan ishlangan va cho'plar bilan chalinadigan kosalar, metallardan yasalgan toslar, tosh va po'latli (alvoh) maxsus urma cholg' ular qo'llangan²⁴. Bu hol, o'z navbatida, raqs san'ati rivojiga ham ta'sirini ko'rsatgan edi. Raqs tushishda yuqori mahoratga erishgan san'atkorlar esa "sohibi usul" deya ulug'langan. Jumladan, Temuriylar olqishiga sazovor bo'lgan Sayyid Badr va Yusuf Ali ismli raqqoslarni Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Voqeanoma" ("Boburnoma") si-da "ajab sohibusul kishi" lari qatorida tilga oladi.

Shu bilan birga bastakorlik jabhasida ham yangi usulni yaratish yoki kashf etish haqiqiy ijodkorlik sifatida yuqori baholangan. Kuylarni ijod etishda esa, asosan, "O'n ikki maqom" tizimidan o'rin olgan parda-ohanglaridan andoza olingan. Zotan bu ohanglar payg'am-

²³ Qodirov M. Temur va Temuriylar davrida tomosha san'atlari. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996.

²⁴ Shodmonov Nafas. Xoja Abdulqodir Marog'iy. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 62-b.

barlar va avliyolarning ma'naviy merosi (maqomlar guruhi) hamda Sharq xalqlarining asriy musiqiy qadriyatlari (sho'balalar guruhi) asosida ilmiy jihatdan ishlab chiqilgan edi. Ayni vaqtda esa, musiqaga doir risolalarda tasnif etilgan usullardan tashqari yana yangi usullarni ijod qilish mumkinligi qayd qilinadi²⁵.

<https://www.google.com/>

²⁵ Masalan, Abdurahmon Jomiy o'zining "Musiqaga haqida risola"da usullarining 11 ta asosiy davri va ularning 20 ga yaqin ko'rinishini tasnif etarkan, bu borada yana zamondosh ijodkorlar tomonidan yangi davrlar ixtiro qilinganligini, zero, bu ishda hech qanday chegara va taqiqlashlar yo'qligini ta'kidlaydi. Qarang: Джами Абдурахман. Трактат о музыке (пер. с перс. А.И.Болдырева). Ред. и комментарии В.М.Беляева. –Т.: АН РУз. 1960. – С. 64.

Saroy san'atkorlarining sultonlarga (xonlarga) bag'ishlab ijod etgan eng oliy musiqiy tuhfasini – miatayn majmuasida ham aynan usul omili va badiiy ifodasi muhim o'rinda turgan. Masalan, zamonasining tengsiz xushovoz hofizi va mashshoqi, maqomshunos olimi va yuksak salohiyatli ijodkori Abdulqodir Marog'iy Amir Sohibqironga har biri ellik zarbdan iborat ikki yuz davrli miatayn asarini tuhfa etgan. Keyinchalik shu kabi miatayn majmuasini saroy musiqachilaridan Xoja Shayxim Tebesiy va Darvish Ali Changiyalar ham ijod etganlar²⁶.

Afsuski, harbiy musiqa turlarining mazmuni, ohang tizimi xususida manbalarda ma'lumotlar keltirilmagan. Ularning faqat nomlari va usul shakllarigina saqlanib qolgan. Masalan, Marog'iy o'z risolalarida Samarqandda ijod qilgan "Zarb ul-fath" va "Davri Shohiy" usullarini keltiradi.

<https://www.google.com/>

²⁶ Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVIII в.). – Т., 1946. – С. 57–59.

Shuningdek, taniqli olim Nafas Shodmonovning aniqlashicha, Abdulqodir Marogʻiy 1380–1381-yillari Jaloiriyulardan boʻlgan “Sulton Husaynning talabi bilan 24 davrli “zarbi robe” usuliga tartib bergan”, 1382-yili esa Shayx Alining gʻalabasi sharafiga 49 davrli “Zarbi fatih” usulini vujudga keltirgan, Bagʻdodda Sulton Ahmad Bahodir davrasida “kechgan 20 yillik umridan mamnunligini 30 davrli “Davri shohiy” nomli usulni yaratish bilan izhor” qilgan edi. Shuningdek, Sulton Xalil saroyida sakkiz davrli “Davri qamariyya” usulini yaratgan Abdulqodir Marogʻiy Shohrux saroyida shohning adolatini tarannum etuvchi 28 davrli “Davri adl” nomli yangi usulga tartib bergan. “Bundan tashqari, uning “Zarb ul-jadid” deb nomlangan usuli ham mashhur boʻlgan”²⁷. Qolaversa, Marogʻiyning yuksak isteʼdodi yana shunda namoyon boʻlar ediki, “u bir vaqtning oʻzida bir qoʻli bilan ramalni (24 naqra), yana bir qoʻli bilan xafifni (16 naqra), bir oyogʻi bilan virshoni (16 naqra), yana bir oyogʻi bilan foxitiyni (20 naqra) ijro etardi”²⁸.

Musiqada oʻziga xos “ichki dirijyor” vazifasini bajaruvchi usul ifodaviy vositasi harbiy maqsadlarda ham keng qoʻllanilgan. Maʼlumki, askarlarning urushga tayyorlanish jarayonlariga oid harbiy mashqlari, jumladan, bir maromda intizom bilan yurishlari, oʻng va soʻl burilishlari va hokazo harakatlari urma cholgʻu (asosan, nogʻora, baraban) usullari asosida tartibli koʻrinish holiga keltiriladi. (Zarbli usullarning bu kabi “harbiy vazifalari” hozirgi kundagi zamonaviy harbiy qoʻshin armiyalarda ham oʻz kuchini saqlab kelmoqda.)

Binobarin, har bir yuqori intizomli armiyada boʻlgani kabi buyuk Sohibqiron qoʻshinlarining kundalik kasbiy mashqlari yoki harbiy marosim harakatlarini intizomli bajarilishiga oid usullar tizimi boʻlganligi shubhasizdir. Shuningdek, jang maydonlarida ham urush taktikasiga muvofiq alohida usullar tizimi qoʻllaganligi eʼtiroz tugʻdirmaydi. Bu toifa usullar dastlab “qoʻshinning jangovar holatini nazardan oʻtkazish, imtihon qilish usuli sifatida eʼtirof etilgan ov-

²⁷ Shodmonov Nafas. Xoja Abdulqodir Marogʻiy. – T., 2000. – 33–34-betlar.

²⁸ Oʻsha asar. – 22-b.

garta (ov uyushtirish)”²⁹ jarayonlarida sinovdan oʻtkazilib turilgan boʻlsa kerak. Zero, urma (nogʻora, dovul) va damli (nafir, karnay va b.) cholgʻular ansambli oʻsha davrdagi ov jarayonlari tasvirlangan koʻplab miniatyuralarning tarkibiy qismi sifatida namoyon boʻladi. Xullasi kalom, Temur va temuriylar davrida harbiy musiqa mustaqil janr sifatida uzil-kesil shakllandi, harbiy orkestr esa yangi cholgʻular bilan yanada boyidi.

2. Zarb usullari – axborot uzatish vositasi sifatida

Sohibqironning urush sanʼatiga koʻra, urma va damli cholgʻularda hosil qilinadigan usullar vositasida harbiy janglarda muhim bir (taktik) ishlar ham amalga oshirilgan koʻrinadi. Tarixiy manba va musiqiy risolalarni oʻrganish hamda musiqiy meros namunalarini maqsadli tahlili oʻlaroq Sohibqiron urush “teatri”ning “dramaturgiyasi”ga oid maxsus zarbli usullar tizimi ishlab chiqilganligi haqida shunday mantiqiy xulosaga kelindi.

Nazarimizda, bu usullar bevosita jang maydonlarida yuzaga kelgan muayyan vaziyat va sharoitga qarab qoʻllangan, yaʼni urushni boshqarayotgan Amir Sohibqiron (bosh qoʻmondon)ning harbiy buyruqlari (masalan, “olgʻa”, “ortga”, “qurshov” va h.k.) oldingi safda jang olib borayotgan sarkardalarga cholgʻu usullari vositasida (oʻziga xos Morze telegrafi tarzida) maxfiy yetkazib turilgan. Mazkur usullarning aniq ifodalanishi nogʻorachilar zimmasida boʻlgan, nafir (karnay) va burgʻu damli cholgʻulari esa bu usullarning yanada kuchli sadolanishiga koʻmak bergan³⁰.

²⁹ Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-t. – T., “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.

³⁰ Misdan yasalgan karnay va burgʻu cholgʻularida musiqada mavjud barcha tovushlar sadolanmaydi, balki asosan oktava va kvarta-kvinta oraligʻidagi nagʻmalar hosil qilinadi, xolos. Shu bois ham tom maʼnodagi kuylar chalinmaydigan bu cholgʻularning kuchli tovushlari asosida toʻy marosimi, ommaviy sayil, bayram va xalq tantanalarining boshlanishi haqidagi xushxabarni xalq ommasiga “jar solib” yetkazilishi anʼanaga aylangan. Urush teatrida esa, vaziyat taqozo etgan zarur hollarda, bu cholgʻular nogʻora zarblarining ritmiga mos sadolanib, shu asnodda usullarga yoʻgʻrilgan harbiy buyruqlarni shovqin-suronli jang maydonidagi sarkardalarga benuqson yetkazib berilishini taʼminlashga xizmat qilganligi haqiqatga yaqin boʻlsa kerak.

Bu farazni isbotlashga asos bo'lgan bevosita dalillarga ega emas-miz. Qolaversa, bu kabi usullarning mazmun ifodasi ma'lum (urush strategiyasi va b.) sababga ko'ra ko'pchilik (hatto oddiy askarlar) dan sir tutilgan bo'lishi tabiiydir. Bizgacha yetib kelgan o'tmish musiqiy risolalarida ham doyra usullarining mazmun semantikasi haqida (maqom pardalaridan farqli o'laroq) hech qanday ma'lumot berilmaydi. Shu bois yuqorida ilgari surilgan farazni quvvatlashga xizmat qiluvchi ayrim omillarni bilvosita dalillar sifatida keltirib o'tamiz.

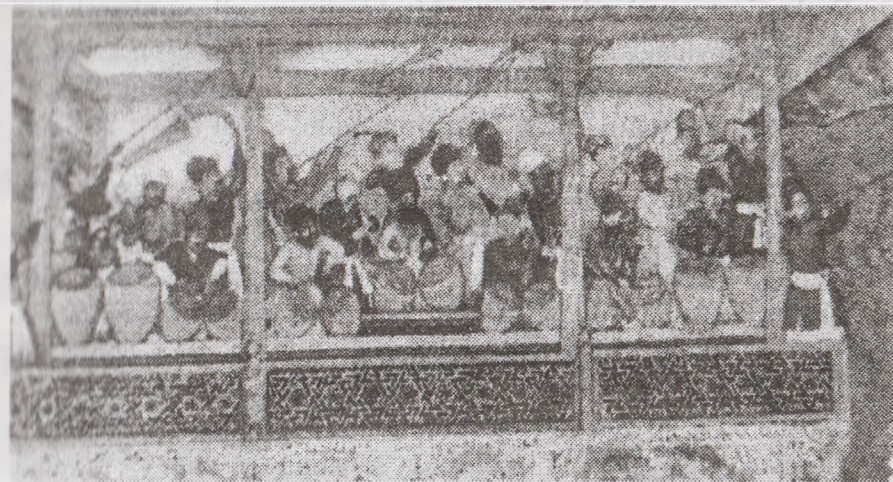
Urush paytida esa bu usullar balandlikda joylashgan borgohdan jang borishini kuzatib turgan oliy qo'mondonning vaziyatga qarab bergan buyrug'i asosida chalingan. Usullar vositasida uzatilayotgan xabarlarining mazmuni mansabdor Temuriylar hamda "Temur tuzuklari"da qayd qilingan turli darajadagi amirlar, mingboshi va beglarbegigagina bildirilgan bo'lsa kerak: "Amr qildimki, o'n ikki katta amirlarning har biriga bitta bayroq (alam) va bir nog'ora berilsin. Amir ul-umaroga bayroq va nog'ora, tuman tug'i va chortug' taqdim etsinlar. Mingboshiga esa bir tug' va karnay (nafir) bersinlar. Aymoqlarning amirlariga bo'lsa, bittadan burg'u taqdim etsinlar. To'rt beglarbegimning har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u bersinlar"³¹. Odatda, nog'ora va bayroq – oliy hokimiyat (saltanatlik) ramzi sifatida baholanadi³². Nazarimizda, harbiy amaldorlarga nog'ora berilishida boshqa bir sir ham borga o'xshaydi.

<https://www.google.com/>

³¹ Temur tuzuklari (Forschadan Alixon Sog'unij va Habibullo Karomatov tarjimasi). – T., G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. – 82–83-betlar.

³² O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. – T., 2000–2005. – 422-b.

Endi nog'ora usullariga yo'g'rilgan xabarlarni jang maydonlarida o'ziga xos Morze alifbosi (ya'ni uzun-qisqa zarbli usullar) tarzida "uzatilishi" xususida so'z yuritsak. Shundayki, o'sha davrlarda zarb usullari bevosita aruz vazni bilan bog'liq alohida ta'limot hisoblangan. Ma'lumki, uzun (cho'ziq) va qisqa bo'g'inlar nisbatiga tayangan aruz bahrlarining zamirida o'ziga xos ritmik tuzilmalar anglashiladi. Bu bejiz emas, albatta.

Mutaxassislarning e'tirof qilishlaricha, arab olimi Xalil ibn Ahmad³⁵ (718–792) aruz nazariyasini yaratish jarayonida musiqa ilmi va unda qo'llangan atamalardan unumli foydalangan³⁶.

Filolog olim Ummat To'ychiyevning aniqlashicha, "Poeziya o'lchov, vaznni ham muzikadan oldi. Chunki ritm vaznsiz, o'lchovsiz yuzaga kelmaydi... Aruzning zihof nazariyasida mavjud bo'lgan vatad, sabab, fosila terminlari ham muzikadan olingan... Asllar muzikada ham, aruzda ham sakkizta"³⁷.

³⁵ Taxallusi – Basriy, "Al Aruz", "An-Nag'am" ("Kuylar", "Ohanglar") va boshqa ilmiy asarlarning muallifi.

³⁶ To'ychiyev Ummat. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi. –T., Fan, 1985. – 47-b.

³⁷ O'sha manba. – 47-b.

Darhaqiqat, musiqada mumtoz hisoblangan usullar turkumi 8 ta bo'lib, ular quyidagicha nomlangan: 1. Xafiful-hazaj (2/4); 2. Hazaj (6/8); 3. Xafifur-ramal (3/4); 4. Ramal (3/2); 5. Xafifu saqilus-soniy (5/4); 6. Saqilus-soniy (5/2); 7. Xafifu saqilul-avval (4/4); 8. Saqilul-avval (4/2)³⁸.

Ittifoqo, o'sha davrda "juda ko'pchilik shoirlar musiqa bilimiga ega bo'lganlar va, albatta, o'z navbatida ana shu bilim ularni aruz qonuniyatiga rioya qilishga undagan"³⁹. Musiqa ilmida usullarning zarb birligi sifatida qabul qilingan arabcha "naqr" (niqra – zarb, taqillatish, nog'ora chalish) so'zining harflari asosida uzun va qisqa cho'zimli ritmik tuzilmalar "tan", "tana", "tananan" kabi ifodalanib,⁴⁰ aruzdagi uzun-qisqa bo'g'inlarga qiyoslangan (Is'hoq Rajabov).

Masalan, musiqaga oid risolalarda sababi xafif tan" (♩), vatad "tanani" (♩ ♩), fosila "tanani" (♩ ♩ ♩) kabi yoziladi. Ularning xilma-xil birikmalari asosida esa vaznlari turlicha bo'lgan usullar hosil bo'ladi. Xususan, Abdurahmon Jomiyning "Risolayi musiqiy" sida yengil ramal usuli "foilun-foilun" vazniga muvofiq holda "tan-ta-nan – tan-tanani" (♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩) deb ko'rsatiladi⁴¹. Usullarning bu kabi uzun-qisqa ritm-bo'g'inlarga aniq ajratilishi, o'ylaymizki, urush maydonlarida Amir Sohibqiron buyruqlarini musiqachilar tomonidan bexato ifodalanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu holda, tabiiyki, "jangovar usullar"ni to'g'ri idrok etish uchun yuqorida qayd etilgan mas'uliyatli mansabdor shaxslardan ham aruz ilmidan yaxshi xabardor bo'lishlik talab etilgan.

Bu borada, eng avvalo, Amir Sohibqironning o'zi aruz bobida salohiyatli bo'lganligini, jumladan, uning Amir Husaynga yo'llagan quyidagi turkiy baytidan anglash mumkin:

³⁸ Nazarov Abdumannon. Forobiy va Ibn Sino musiqiy ritmika xususida (Mumtoz iyqo' nazariyasi). – T., 1995. – 63-b.

³⁹ Qudratullayev Hasan. Musiqiy merosimiz tarixidan. –T., "Guliston" jurn., 1996. № 6. – 25-b.

⁴⁰ Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII в.). – Т., 1946. – С.13.

⁴¹ Джами Абдурахман. Трактат о музыке (пер. с перс. А.И. Болдырева). Ред. и комментарии В.М. Беляева. – Т., АН РУз, 1960. – С. 58.

*Yorga yetkur sabo, kim makr qilmishdir mang'a,
Qildi ersa kimga makrin, qaytadur bir kun ang'a.*⁴²

Hazrat Navoiy qalamiga mansub quyidagi tavsifdan ham bu masala yanada oydinlashadi: "Muluk shajaralarining bo'stoni va salotin gavharlarining ummoni, xoqoni jahongiri sohibqiron, Temur Ko'ragon – agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xub mahal va mavqe'da o'qubdurlarkim, aningdek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor"⁴³.

1399-yilning aprel oyida bir yillik Hindiston yurishidan Samarqandga qaytgan Buyuk Sohibqiron Tabrizdagi Mironshoh saroyida chog'irxo'rlik va aysh-ishrat ajiga minib, davlat ishlari esa tanazzulga yuz tuta boshlaganidan xabar topadi. Bu haqda "Majolis un-nafois" da shunday ma'lumotlar keltiriladi: "Samarqandda ul hazrat arzig'a bu nav' yetkurdilarkim, uch nadimi borkim, mufrit chog'ir ichmakka bois alardurlar. Hukm bo'ldikim, tavochi miod bila chopib borib uchalasining boshin keltursun. Alardin biri Xoja Abdulqodir erdi va yana biri Mavlono Muhammad Kohiy erdi va yana biri Ustod Qutb Noyi erdi. Tavochi borib ikkisini yasoqqa yetqurdi. Ammo Xoja Abdulqodir qochib qalandar bo'lub, o'zin devonaliqqa solib mulkdin mulkka mutavori yurur erdi, to ulkim, ul hazrat yana Iroq yurushi qildi.

Ul mamolikda Xojaning ul holi ba'zig'a ma'lum bo'lub, yuqori arz qildilar. Hukm bo'ldikim, tutub keltursunlar. Ul hazrat taxtda erdilarkim, Xojayi faqirni devonaliqqa qo'ymay, sudrab taxt ilayiga kelturdilar. Andin burunkim, siyosat hukm bo'lg'ay, chun Xojaning kamolotidin biri Qur'on hifzi va qiroat ilmi erdi, filhol biyik un bila Qur'on o'qumoq bunyod qildikim, ul hazratning g'azabi lutfqa mubaddal bo'lub, fazl va kamol ahli sori boqib, bu misra'ni ba vaqt o'qudikim:

⁴² Amir Temur o'g'itlari. – T., O'zbekiston, 2007. – 22-b.

⁴³ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois. (Nashrga tayyorlovchi va so'ngso'z muallifi Suyima G'aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-t. – T., G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 168-b.

Abdol zi bim chang bar mushaf zad.
(Qalandar qo'rquvdan Qur'onga chang soldi.)

Andin so'ngra Xojag'a iltifot va tarbiyatlar qilib, o'z oliy majlisida nadim va mulozim qildi. Idrok va fahm ahli bilurkim, yillar, balki qarlarda mundoq latif so'z voqe' bo'lmas. To olam ahli bilg'aylarkim, Sulton Sohibqirong'akim, majolisda paydar-pay xub abyot va yaxshi so'zlar darmahal voqe' bo'lur dag'i mavrusiydurkim, nisbatin ul jaddi buzurgvorg'a tuzaturkim, ul birining makoni ravzai jinon va bu biri jahon mulkida jovidon bo'lsun!"⁴⁴

Darvish Ali Changiy o'zining "Risolayi musiqiy" asarida⁴⁵ Amir Temurning teran musiqiy idrokini qayd etarkan, shu o'rinda Abdulqodir Marog'iy bilan bog'liq yuqorida keltirilgan voqeaning boshqa bir tafsilotini bayon etadi. Shunga ko'ra, o'lim jazosidan ozod etilgan, lekin shahar hududidan tashqarida yashashga mahkum etilgan Abdulqodir Marog'iy Sohibqironning Iroqqa qayta yurishi haqida xabarni eshitgach Amirga o'z sadoqatini bildirish istagida bir she'r yozadi. "Chun miravi so'yi Iroq faromusham nakun, faromusham nakun..." ("Iroq sari yo'lga chiqsang meni unutm, meni unutm...") misrasi bilan boshlanuvchi bu g'azalni Marog'iy Iroq maqomi ohanglariga bog'laydi. Ijodkor "Amali Tarona" nomini bergan bu asarini Sohibqiron qulog'iga yetkazish borasida turli hajmdagi zangula (qo'ng'iroqcha)lardan ajoyib tarzda foydalangan edi.

⁴⁴ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois. 12-jild. – T., G'G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 168–169-betlar.

⁴⁵ Mazkur risola bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan olim Dilbar Rashidovanning aniqlashicha, asar "Jomiy va Kavkabiylar risolalari hamda Husayn Oxun, Imom Kuliy Udiy, Zaytun G'ijjakiy kabi musiqa ustodlarining asarlarida to'plangan ma'lumotlar asosida yozilgan. Risolaning 1-nusxasi "Risolayi musiqiy" (1572), 2-nusxasi "Tuhfat us-surur" ("Armug'on shodligi", taxm. 1611) nomi bilan mashhur bo'lib, O'zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi (inv.№№ 449, 468). Risola muhtasar holda sharqshunos olim A.A.Semyonov tomonidan rus tiliga tarjima qilinib nashr ettirilgan (Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али (XVII в.). – Т., 1946). D.Rashidova tomonidan rus tiliga o'g'irilgan qo'lyozma ("Трактат о музыке") nusxasi O'zR FA San'atshunoslik instituti kutubxonasida saqlanadi, inv.№ 879).

<https://www.google.com/>

Benazir san'atkor bu qo'ng'iroqchalarni sarbonning roziligi bilan karvondagi tuyalarga bir tartibda bog'lattirib chiqadi. Bunda tuyalarning bir maromdagi yurishi nazarda tutilgan. Filhol, karvon

harakatga kelgach qo'ng'iroqchalardagi zarblardan "Amali Tarona" kuyi sadolana boshlaydi. Tabiiyki, musiqa mohiyatini chuqur anglovchi ulug' Sohibqiron qo'ng'iroqchalarning muayyan usulga yo'g'rilgan ohanglari mazmuniga ziyraklik bilan o'z e'tiborini qaratadi. U, masalaga oydinlik kiritish istagida, saroy musiqachilari-ning rahbari Xoja Abdulloh Lariyni o'ziga chorlab undan zangulalar qanday kuy taratayotganligini so'raydi. Shunda Xoja Abdulloh Sohibqiron dan avval bechora Abdulqodirni afv etishini so'raydi va bu iltimosi qondirilgach "Amali Tarona" she'rini o'qib beradi. Shundan so'ng Amir Temur Marog'iyning sodiqligiga to'la ishonch hosil qilib, unga avvalgiday marhamatlar ko'rsata boshlagan ekan⁴⁶. Bu voqea Sohibqironning musiqiy usullar ma'nosini anglay bilganligini namoyon etadi⁴⁷.

Aftidan, Sohibqiron vorislari bo'lgan Temuriy hukmdorlar va temuriy zodalar ham musiqa qatorida aruz vaznini puxta bilishlari jiddiy asosda yo'lga qo'yilgan, zero, ularning aksariyati – Xalil Sulton, Sulton Husayn Boyqaro, Ulug'bek Mirzo, Boysung'ur Mirzo, Abulqosim Bobur, Jahonshoh Mirzo, Sulton Badiuzzamon Mirzo, Kichik Mirzo, Bobur Mirzo va boshqalar aruz vaznida diqqatga sazovor ijod ham qilganlar⁴⁸. Shuningdek, Temuriy hukmdorlar (Shohrux Mirzo, Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Bobur va b.) musiqachilarning rahnamolari bo'lishlari barobarida o'zlari ham musiqadan yaxshi xabardor bo'lganlar. Yozma manbalardan ayon bo'lishicha, Sulton Husayn Boyqaro va Ulug'bek Mirzolar nog'ora zarblarini amaliy bilganlari holda yangi usullarni ham ixtiro qilganlar. Binobarin, Temuriylar usullarning sabab, vatad va fosila asoslarini yaxshi anglaganlar.

⁴⁶ Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али (XVII в.). – Т., 1946. – С.24.

⁴⁷ Darvish Ali Changiy risolasida keltirilgan bu rivoyat "unchalik sahih emas"ligi haqida fikr bildirilgan. Qarang: Shodmonov N. Xoja Abdulqodir Marog'iy. – Т., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 28–29-betlar.

⁴⁸ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so'ngso'z muallifi Suyima G'aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – Т., G'.G'ulom nomidagi adabiyot nashriyoti, 1966. – 169–210-betlar; Bobur Z.M. Boburnoma. – Т., O'qituvchi, 2008.

Shu o'rinda Darvish Ali Changiy risolasida keltirilgan yana bir voqea e'tiborni o'ziga tortadi. Bir kuni Sulton Husayn Boyqaro naqqoraxona mehtari Said Ahmadga o'zining samimiy ehtiromini bildirish istagida uning huzuriga Kofur ismli mulozimidan bir qadah sharob berib yuboradi. Kofur qo'lida qadah bilan naqqoraxonaga kirib borarkan, to'satdan qoqilib ketib yiqiladi va qadahni sindirib qo'yadi. Buni ko'rgan Said Ahmad o'zini go'yo hech narsa bo'lmagandek tutsa-da, lekin shu ondayoq nog'orada chalayotgan usulini o'zgartiradi. Endi u "Kofur qadahni sindirdi, qadahni Kofur sindirdi" so'zlarini xafif usulida ijro eta boshlagan va shu tarzda Sultonga bu xabarni uzatayotgan edi. Shu payt hazrat Alisher Navoiy bilan suhbatlashib o'tirgan sulton Husayn Boyqaro bu usulni eshitib, hazrat Navoiyga "Kofur qadahni sindirib qo'yibdi-ku", – deydi. Bu holat tekshirilganida sulton Husayn Boyqaroning so'zi to'g'ri bo'lib chiqadi⁴⁹. Bu kabi voqealar nog'ora usullariga yo'g'rilgan xabarlarini nafaqat Sohibqiron Amir Temur, balki uning o'g'illari, nabiralari va barcha Temuriy zodalar ham yaxshi anglaganligini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, amerikalik rassom va telegraf ixtirochisi Semyuel Finli Briz Morze 1837–1838-yillari o'zining nuqta va tirelardan iborat telegraf apparati uchun ishlab chiqqan Morze kodi yuzaga kelishidan qariyb besh yuz yil avval ulug' Sohibqiron davrida uzun va qisqa ritmlarga asoslangan usullar vositasida muhim ma'lumotlarni uzoq masofaga uzatishning badiiy ijod bilan uzviylashgan ajoyib yo'li ixtiro qilingan edi. Binobarin, o'tmishdan bizning davrgacha mumtoz musiqiy meros namunalari yetib kelgan turfa nomli usullar (xafif, gardun, saqil, zarb ul-fath, fopitiy va h.k.)ning semantik ma'nolarini yoritib beruvchi "ochqich" ilmiy tadqiqotlarni yaratish – bugungi musiqashunosligimiz oldida turgan muhim ilmiy vazifalardan biridir.

⁴⁹ Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарвиша Али (XVIII в.). – Т., 1946. – С.55.

Savol va topshiriqlar:

1. Sohibqiron Amir Temur jang maydonlarida qaysi cholg'ular guruhidan keng foydalangan?
2. Dastlab Amir Temur saroyi, keyinchalik esa Mironshoh, Shohrux Mirzo, Xalil Sulton kabi Temuriy hukmdorlar saroyining benazir musiqachisi va musiqashunos olimi?
3. "Maqosid ul-alhon" ("Kuylarning o'rni") nomli musiqaga oid ilmiy asarning muallifi kim?
4. Sohibqiron Amir Temurning harbiy san'ati haqida so'zlang.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so'ngso'z muallifi Suyima G'aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – T., 1966.
2. Bobur Z.M. Boburnoma. – T., O'qituvchi, 2008.
3. Vosifiy Z. Badoye' ul-vaqoye. – T., 1979.
4. Nazarov A. Temuriylar davrida harbiy musiqa. – T., Guliston jurnali, 1997. № 4.
5. Nazarov A. Forobiy va Ibn Sino musiqiy ritmika xususida (mumtoz iyqo nazariyasi). – T., 1995.
6. Nizomiddin Sh. Zafarnoma. – T., 1996.
7. Rajabov I. Maqomlar. – T., 2006.
8. Saidiy S. Markaziy Osiyo madaniyatida urma cholg'ular (o'zbek va tojik musiqa an'analari misolida). – T., 2008.
9. Toshkandiy S. Temurnoma (nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va lug'at muallifi Poyon Ravshanov, muharrir Chori Avaz). – T., 1990.
10. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – T., 1997.
11. Shodmonov N. Xoja Abdulqodir Marog'iy. – T., 2000.

3-MAVZU: TEMURIYLAR DAVRI MUSIQA MADANIYATI

Reja:

1. Temuriylar – san'at homiysi.
2. She'riyat va musiqa.
3. Miniaturalarda musiqa in'ikosi.

1. Temuriylar – san'at homiysi

Temuriylar davri nafis san'atlari jahon tamaddunida yuqori baholanadi. Zero, ulug' Sohibqironga ergashgan Temuriy hukmdorlarning madaniy siyosatlari o'laroq san'at turlari gullab-yashnadi, tarixda o'chmas iz qoldirgan ulug' maqom ustozlari va olimlari yetishib chiqdi, milliy va umuminsoniy g'oyalarni tarannum etuvchi ko'plab asarlar ijod etildi, saroy madaniyatida O'n ikki maqom tizimi ravnaq topdi.

Alalxusus, Shohruxning o'g'li Ulug'bek Muhammad Tarag'ay (1394–1449) Samarqanddan turib Movarounnahrni boshqargan yillari (1409–1449) ko'plab olim-u fuzalo, shoir-u san'atkorlarga mehr-muruvvat ko'rsatilgan ediki, pirovardida ilm-fan va san'at jabhalari jadal rivojlandi.

Umarshayx Mirzoning evarasi sulton Husayn Boyqaro Xuroson hukmdori bo'lgan yillari (1469–1506) esa Hirot madaniyati ham anchagina yuksalib, adabiyot, me'morlik, tasviriy va amaliy-bezak san'atlari qatorida musiqa ilmi va amaliyotida ham ijobiy yutuqlar qo'lga kiritilgan edi. Ayni vaqtda Husayn Boyqaroning do'sti Alisher Navoiy bilan homiyligi va rahnamoligida ko'plab shoir va turli san'at sohiblari yetishib chiqqanligi tahsinga sazovordir.

Abu Sayidning o'g'li Umarshayx Mirzo (1456–1494) Farg'ona vodiysida yuzaga kelgan Axxi davlatiga hukmdor bo'lgan yillari (1462–1494) poytaxt Axxikent shahrida "hunarmandchilik,

me'morchilik, xattotlik va ilm-fan rivojiga katta e'tibor berdi. Shoir va san'atkorlarning faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur shart-sharoit va ijodiy muhitni yaratib berdi. Tabiiyki, yaratilgan sharoitlar o'laroq bu zaminda qator san'atkorlar yetishib chiqqan edi"⁵⁰. Umarshayx Mirzoning vafotidan so'ng bu davlatga hukmron bo'lgan uning o'g'li Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) padari buzrukvori tutgan yo'lni munosib davom ettirdi.

Xullas, Temuriy hukmdorlarning madaniy siyosatlari o'laroq ulkan san'atkorlar yetishib chiqdi, musiqaning ijtimoiy-madaniy ahamiyati benihoya yuksaldi, bastakorlik va ijrochilik sohalari yanada ravnaq topdi, musiqaning samo' mohiyatini anglash va qalban tinglash shakllari keng yoyila boshladi.

Yozma manbalarda bu davrning benazir musiqachilari – ijodkor va ijrochilari qatorida ustod Qulmuhammad Udiy, Hoja Abdulloh Sadr, ustod Sayyidahmad G'ijjakiy, ustod Hasan Udiy, Uustod Husayniyi Kuchak Noyi, Hofiz Basir, Shayx Noyi, Xoja Abdullo Marvari, Darvesh Shodiy, Mir Azu, G'ulom Shodiy, Pahlavon Muhammad Gushtigir, Mir Said Go'yanda, Xoja Shihobiddin, Qosimali Qonuniy, Xoja Kamoliddin Udiy, Ali Karmol Udiy, Xoja Kamoliddin Husayn, Xoja Muhammad Marvarid, Xoja Yusuf Burhon, Abu Said Muhammad Rumiy va boshqa ko'plab namoyandalar zikr etiladi⁵¹.

Tarixiy-adabiy manbalarda o'z zamonasining benazir musiqachilari haqida ajoyib tashbehli tavsiflarni uchratamiz. Jumladan, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye"sida yozilishicha: "Sozandalar peshvosi ustod Sayyidahmad G'ijjakiy ediki, falak Sharq quyoshining zarrin jomini uning g'ijjaki tosi uchun munosib ko'rardi; jannat hurlari g'ijjak kamonchasining tori uchun o'z anbarin soch tolalarini

⁵⁰ Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik san'ati. – Namangan, 2016. – 38-b.

⁵¹ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so'ngso'z muallifi Suyima G'aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – T., G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 169–210-betlar; Badoye' ul-vaqoye. Forsiydan Naim Norqulov tarjimai. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979; Bobur Z.M. Вобурнома. – Т., О'qituvchi, 2008. Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Девриша Али (XVII века). – Т., 1946. – С. 55.

keltirardi"⁵². Qosimali Qonuniy esa "shunday sozanda ediki, falak oyi uning qonuni torlari uchun deb xolasidan kumush kalavasini keltirar; huri iynlar o'sha qonun quloqlari namunasiga bihisht bog'ining gulg'unchalarini qonunsoz huzuriga keltirardi... Olamning nodir sozandalaridan ustod Hasan Udiy bo'lib, ruhbaxsh mug'anniylar uning qulligida edilar"⁵³. Vosifiy yuksak mahoratli raqqoslarga ham munosib baho berib o'tadi: "Maqsudali raqqos shunday yigit ediki, har goh raqsga tushganda Sharq quyoshi va munavvar oy garovga ketardi"⁵⁴.

"Tarixi Rashidiy"da ham musiqachilar san'ati ulug'lanishini ko'ramiz: "Hofizi Basirki hofizlikda benazir erdi. Bog'larda bayt o'qusa bulbul va qumrilar, jonivorlar atrofig'a kelib eshitur erdi. Hofiz Hasan Ali Hofiz Basirning shogirdi erdi, nihoyate xushovoz erdi. Hofiz Hoji va Xoja Abdulla Marvorid qonunda misli yo'q erdi. Qonun bularning ixtiroyidur. Bular bu toyifaning sardaftaridur"⁵⁵.

Sozanda va bastakor Abdullo Noyi o'zining savtlari bilan Movarounnahr va Xurosonda mashhur bo'lgan. Ukasi Hofiz Qonuniy bilan jo'rnavoqlik ham qilgan. Bunda e'tiborlisi shundaki, Abdullo Noyi nayda, ukasi Hofiz Qonuniy esa ashula aytish bilan bir vaqtda o'ng qo'li bilan qonun chertib, chap qo'li bilan doyra ham chalgan. Aka-ukalarning bu tarzdgagi jo'rnavoqligi shinavandalarni hayratda qoldirgan⁵⁶.

O'sha davr aksariyat musiqachilari tasavvuf ta'limotidan ham bahra olgani yoxud tariqat ahli bo'lgani e'tiborlidir. (Bunga, jumladan, Kamoliddin Behzod va uning shogirdlari tomonidan tasvirlangan miniatyuralardagi musiqachilarning belbog'i ham ramziy ishora etadi). Aslida, ko'pchilik maqom ustozlarining ahloq-u odob va iste'dod darajalari muayyan tariqat yo'l-yo'riqlari doirasida kamolot sari yuksalgan edi.

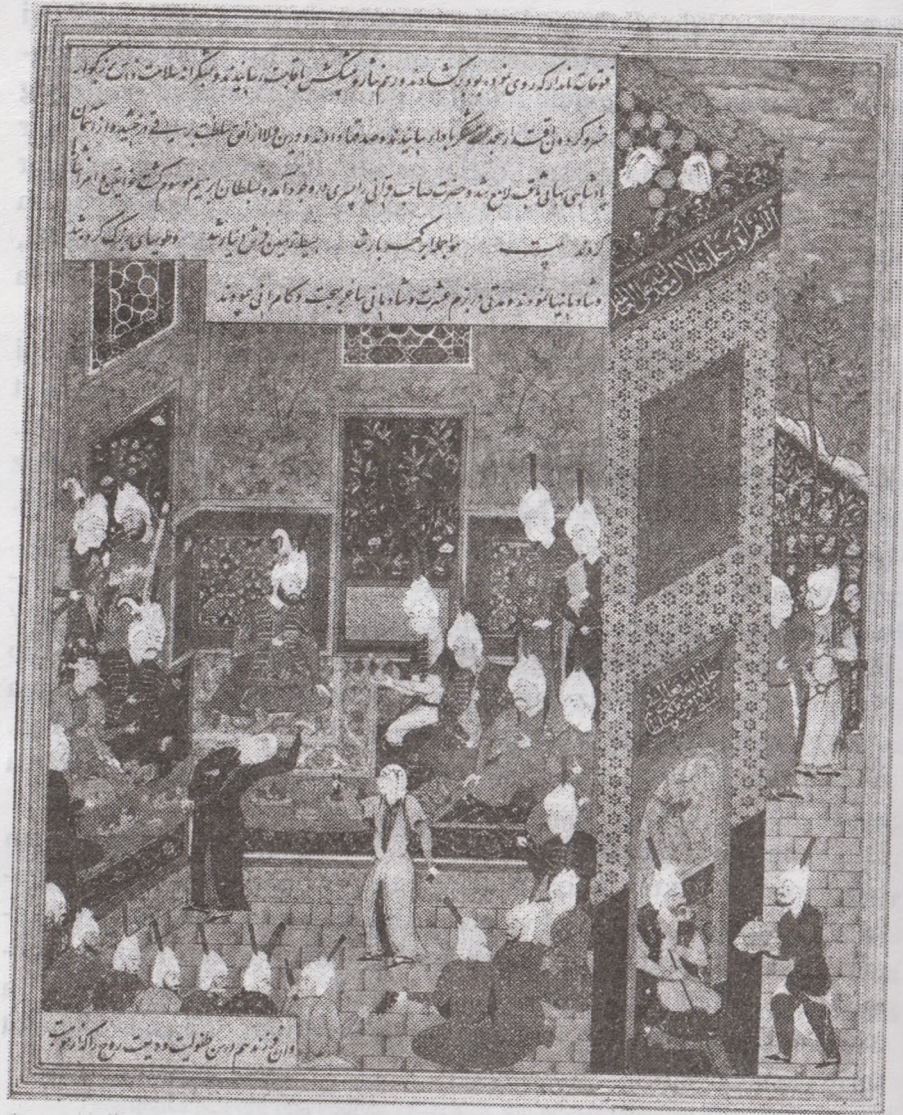
⁵² Vosifiy Zayniddin. Badoye' ul-vaqoye. Forsiydan Naim Norqulov tarjimai. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – 10-b.

⁵³ O'sha manba. – 10–11-betlar.

⁵⁴ O'sha manba. – 12-b.

⁵⁵ Ayoziy, Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy. – T., O'zbekiston, 2011. – 291-b.

⁵⁶ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. – www.ziyouz.com kutubxonasi. 36-b.

Amir Temurning Zafarnoma asariga
ishlangan miniatyura.

Zotan, tarixdan ma'lumki, ulug' bobomiz Amir Sohibqiron va uning vorislari bo'lgan Temuriylar davrida so'fiylik tariqatlari va ularning yo'l boshchilari hukmdor-u mardum orasida mo'tabar zotlar o'laroq e'zozlangan. Ayni vaqtda, suluk asoschilari, pir-u mashoyixlarining faoliyati ila shakllangan tasavvuf ta'limoti va unda ilgari surilgan insonparvarlik, bag'rikenglik, komillik sari ma'naviy yuksalish g'oyalari aksariyat olim-u fuzalo, hunarmand-u ijodkorlarning dasturilamali bo'lgan.

<https://www.google.com/>

<https://www.google.com/>

Hukmdorlar saroyida qariyb rasmiy mafkura nufuziga ega bo'lgan bu ta'limot⁵⁷ negizida she'riyat, me'morlik, amaliy va tasviriy san'at turlari qatorida mumtoz musiqa ham yangi sifat darajasiga ko'tarilgan edi. Bu jarayonga ulkan hissa qo'shgan tarixiy shaxslar qatorida "turli-tuman fazilatlar bo'yicha yetuk hunarmand, qori, shoir va xattot, musiqiy ilmida, ashula va torda davron saromadi va naqsh-u san'atda tengsiz bo'lgan"⁵⁸ Xoja Abdulqodir Marog'iyning xizmatlarini alohida ta'kidlamog kerak. Zero, benazir Xoja Abdulqodir Marog'iy boshchiligidagi olim va musiqa ustozlarining samarali ilmiyijodiy izlanishlari pirovardida komil inson g'oyalarini yaxlit ta'limot tarzida musiqada ifoda etish vazifasi O'n ikki maqom timsolida muvaffaqiyatli yechimini topgan. Shu asnoda maqom san'ati ulug' Sohibqiron asos solgan buyuk saltanatning ustuvor ma'naviymafkuraviy tizimlari qatorida saroy madaniyatidan munosib o'rin olgan edi.

Shuningdek, tasavvuf ta'limoti va namoyandalarining sharofati ila musiqa mohiyatini teran anglash, tinglov jarayonida uning yoqimli (samo') nag'malarida zuhur etgan go'zallik jilvalariga ruhiy vajd holatida bog'lanish madaniyati keng yoyila boshlagan. Buni Zayniddin Vosifyning "Badoye' ul-vaqoye"sidan o'rin olgan quyidagi tavsiflar mazmunidan ham anglash mumkin: "Kech kirishi bilan saboq va varaqlarda mashq qilishdan forig' bo'lib, sozandalar sozini chalish va navozanda mutriblar ijrosiga ergashishga harakat qilardi. Jonfido navolari va dilrabo nag'malari bilan changchi Zuhroni falakdan yer tomon indira oladigan, tarabangiz kuylar ijrosi bilan benavo oshiqlar ko'zlaridan qo'shaloq buloq ocha oladigan mug'anniylar tabaqasi bilan suhbatlar qurardi... Toki musiqiy ilmida va advor fanida shunday joyga yetdilarki, nishot qo'zg'atuvchi zamzamasini hushovoz Nohidning qulog'ini chang go'shasidek bu-

⁵⁷ Akademik Aziz Qayumovning ta'kidlashicha, Naqshbandiylik ta'limoti "Temuriylar hukmronligi yillari davlat mafkurasi darajasiga ko'tarilgan". – Qayumov A. Bu ohang ila bo'lg'asen naqshband. – T., 1993.– 23-b.

⁵⁸ Samarqandiy, Abdurazzoq. Matlayi sa'dayn va majmayi bahrayn. II jild. – T., O'zbekiston, 2008. –55-b.

rab qo‘ya olardi. Turkona kuylaganda rudning quruq torlari dastidan aysh bulog‘iga suv ochilardi, chashmining bir imosi bilan ming chashmani ochib yuborardi”⁵⁹.

2. She‘riyat va musiqa

Azaldan bir-biriga payvand-u uzviylikda rivoj topgan she‘riyat va musiqa Sohobqiron Amir Temur va Temuriylar davriga kelib yangi darajaga yuksalgan holda o‘zaro uyg‘unlashdi. Bu hol she‘riyat va musiqaning egizak yanglig‘ mushtarak sifatleri, mumtoz jabhada esa, ko‘p jihatdan umumiy aruz vaznlari bilan ham izohlanadi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, nazmda qalam tebratgan aksariyat hukmdor-u shoirlar musiqadan, musiqa ahli esa she‘riyatdan yaxshi xabardor bo‘lgan.

Bunga Abdulqodir Marog‘iy, Mirzo Ulug‘bek, Mavlono Sohob Balxiy, Xoja Yusuf Burhon, Hofiz Basir, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Pahlavon Muhammad, Kamoliddin Binoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va yana ko‘plab buyuk siymolar faoliyati yaqqol misol bo‘lishi mumkin.

Bu haqda, ayniqsa, hazrat Navoiyning “Majolis un-nafois”, “Holoti Pahlavon Muhammad” va “Xamsat ul-mutaxayyirin” asarlarida kelgan qisqa, lekin aniq nishonli muhim ma‘lumotlar qimmatlidir. Jumladan, “Majolis un-nafois” tazkirasida shunday satrlarni o‘qiy-miz: “Mavlono Sohob Balxiy bovujudi she‘r fanida mahoratlik kishi erdi, advor va musiqiy ilmida komil erdi. O‘z g‘azallarini o‘z amallariga bog‘labdurkim, aning fazoyilig‘a dalolat qilg‘ay. Ul jumladin, “Chahorgoh” amalidirkim, mashhurdur”⁶⁰.

Bu kabi olijanob fazilatlar hazrat Abdurahmon Jomiy hamda uning pir-u murshidligida Naqshbandiy suluki ila kamolot kasb etgan Mir Alisher Navoiyda ham mujassam edi: “Xoja Yusuf Burhon – Hazrati shayx ul-islomiy Ahmadi Jomiy (quddisa sirruhu)ning yaqinroq avlodidindur. Faqir va fano tariyqida suluk qilur erdi. Va tajarrud va inqito’

⁵⁹ Vosify Zayniddin. Badoye‘ ul-vaqoye. Forsiydan Naim Norqulov tarjiması. – T., G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1979. – 69-b.

⁶⁰ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so‘ngso‘z muallifi Suyima G‘aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – T., G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 85-b.

rasmin ko‘p masluk tutar erdi. Va jameyi ahli turuqning sohib tariyqi erdi va musiqiy ilmin ham yaxshi bilur erdi va faqir musiqiy fanida aning shogirdimen. Ko‘proq o‘z she‘rig‘a musiqiy bog‘lar erdi”⁶¹.

Ulug‘ ustozlardan ta‘lim-u tahsil olgan hamda ilmi advor ta‘limotini mukammal o‘zlashtirgan g‘azal mulkining sultoni musiqa bobida ham samarali edi. Shu boisdan “ahli fazl va ahli hunarmandlareki Xurosonda bor erdi, hammalari Mir Alisherning say va tarbiyati birla erdilar”⁶². Aynan hazrati Navoiyning maslahati va malakali ko‘rsatmalari asosida bir qator shoirlar ilmi musiqiy jiddiy o‘zlashtirgani ma‘lum. Bunga shoir Kamoliddin Binoiy faoliyatini misol keltirish mumkin: “Mavlono Binoiy fazilatleri va uning ulug‘ Amir Alisher bilan zarofali musiqiy faniga ham mayl ko‘rsatdi, uni o‘rganib ko‘p asarlar yozdi, advor (maqom ilmi – O.I.) haqida risola yozdi”⁶³.

Ayni vaqtda, san‘at ahliga homiylik qilgan aksariyat Temuriy hukmdorlarning o‘zlari ham she‘riyat va musiqa bobida salohiyatli kishilardan edilar. Zotan, Temuriy shahzodalar bolaligidan musiqa ustozlaridan alohida saboq olganlar, Sharq mumtoz she‘riyati va uning poydevori bo‘lgan aruz ilmini o‘rganish asnosida fors tilini ham puxta o‘zlashtirganlar. Qolaversa, saroy madaniy udumiga ko‘ra, turkiy hukmdorlardan ona tili bilan birga fors tilini ham mukammal bilishlari talab etilgan. Bejiz emaski, Amir Temur va Temuriylar o‘zining yuqori madaniyat darajasi, lison boyligi, aksariyati esa aruz vazni bilan forsiy va turkiyda she‘rlar bitgani ila ham jahon tamaddunida alohida e‘tiborga sazovor.

Jumladan, Mironshohning o‘g‘li Xalil Sulton (1384–1411) Samarqand taxtida saltanat qilgan paytida (1405–1409) “zurafo va shuaro majlisida jam‘ bo‘lurlar erdi. Mashhurdurkim, o‘zi she‘r aytur erdi”⁶⁴.

⁶¹ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so‘ngso‘z muallifi Suyima G‘aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – T., G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 103-b.

⁶² Ayoziy, Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy. – T., O‘zbekiston, 2011. – 292-b.

⁶³ Vosify, Zayniddin. Badoye‘ ul-vaqoye. Forsiydan Naim Norqulov tarjiması. – T., G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1979. – 107-b.

⁶⁴ Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so‘ngso‘z muallifi Suyima G‘aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – T., G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 170-b.

Shohruxning o'g'li Ulug'bek Muhammad Tarag'ay "kamolati bag'oyat ko'p erdi. Yetti qiroat bila Qur'oni majid yodida erdi. Hay'at va riyozini xo'b bilur erdi. Andoqkim, zij bitidi va rasad bog'ladi va holo aning ziji oroda shoye'dur. Bovujudi bu kamolot gohi nazmg'a mayl qilur"⁶⁵. Shuningdek, Mirzo Ulug'bek musiqa ilmi va amaliyoti bilan ham yaqindan shug'ullangan, musiqa ilmiga doir risola ham yozgan⁶⁶.

Musiqa ustози Xoja Yusuf Andijoniydan mukammal tahsil olgan sulton Husayn Boyqaro esa musiqa amaliyotiga o'zi ijod etgan 17 ta usulni joriy etgan, "Husayniy" taxallusi bilan turkiyda she'rlar ham bitgan⁶⁷. Shuningdek, yozma manbalarda ulug' shoir Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyat bilan birga goho musiqada ijodkorlik iste'dodini namoyon etib turgani hamda musiqa ilmiga doir maxsus risola yozgani haqida ma'lumotlar uchraydi⁶⁸.

3. Miniaturalarda musiqa in'ikosi

Shuni ta'kidlash kerakki, Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyatini o'rganishda tarixiy, ilmiy, badiiy va boshqa qo'lyozmalar qatorida bizgacha bebaho meros yetib kelgan kitobiy mo'jaz tasvirlar ham qimmatli manbalardan hisoblanadi. Xususan, XIV–XVI asrlarga oid Hirot, Buxoro va Samarqand miniatyura maktablari va-killarining kitobiy mo'jaz tasvirlari asosida ansambl ijrochiligi bilan bog'liq muayyan vaziyat va joylar hamda o'sha davrlarda ijro etilgan musiqa janrlari haqida ham ma'lum tasavvur hosil qilish mumkin.

⁶⁵ O'sha asar. 171-b.

⁶⁶ محيط التواريخ Qo'lyozma. Sharqshunoslik instituti kutubxonasi. № 835. II jild. 687. 102–108-betlar; Дарвиш Али Чанги. Трактат о музыке. (рукопись). Перев. с перс. Д.Рашидовой. – Т., 1989. Биб-ка Института искусствознания АН РУз. Инв.№ 879. – С.152.

⁶⁷ O'sha asar. 13-, 41-betlar; Alisher Navoiy. Asarlar. Majolis un-nafois (Nashrga tayyorlovchi va so'ngso'z muallifi Suyima G'aniyeva. Muharrir Porso Shamsiyev). 12-jild. – Т., G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. –178–210-betlar.

⁶⁸ Bobur Z.M. Voburnoma. – Т., O'qituvchi, 2008; Дарвиш Али Чанги. Трактат о музыке. (рукопись). Перев. с перс. Д.Рашидовой. – Т., 1989. Биб-ка Института искусствознания АН РУз. Инв.№ 879. – С.152.

Jumladan, karnay, nog'ora va dovullar harbiy yurishlar, janglar, ov va o'yin jarayonlari, shuningdek, xalq sayllari, ommaviy marosim va bayram tantanalarida chalingan bo'lsa, tanbur, rubob, g'ijjak, ud, nay, chang-arfa kabi cholg'ularning nozik nolasi saroylardagi ziyofatlarda, oshiqhlarning xonaqohlardagi nafis yig'inlarida, kiborlar majlislarida, do'stlar davrasida yangragan⁶⁹. Xullas, shu kabi miniatyuralar asosida harb musiqasini ov musiqasidan, cho'pon kuyini to'y musiqasidan, maqom sadosini zikr-u samo'dan farqlash mumkin.

O'yin payti⁷⁰.

⁶⁹ Миниатюры к поэмам Алишера Навои // Автор-составитель Хамид Сулейман. – Т., 1970; Миниатюры к поэмам Алишера Навои // Составители Хамид Сулейман, Фазила Сулаймонова. – Т., Фан, 1982; Миниатюры к Бабурнаме. Составитель альбома и автор предисловия Хамид Сулейман. – Т., Фан, 1970.

⁷⁰ Alisher Navoiy asarlari. XV–XVI asrlar kitobat san'ati durdonalarida. – Т., 2020.

Binobarin, miniatyura san'ati Temuriylar davrining o'ziga xos badiiy hujjatidir. Bu san'atga alohida e'tibor berish esa Sohibqiron hukmronligi davridan boshlangan edi: "Samarqand taxtini egallab, azim Movarounnahr bizning hukmimizga kirgach, yurtda adolat o'rnatmoqqa ahd etdik. Arkon-u davlat atrofida ko'p nobakor mardumlar in qo'ymoqchi erdi. Inchunin, ularning zamzamasidan xunob bo'lib, bir tadbir buyurdim: "Musavvir kelgan arzigo'ying suratin chizib, menga kiritsin. Arzigo'ying qiyofatiga boqib, qabulimni aytarmen... Musavvirlar saroyga kelganlarning suvratini chizib, menga kiritishar, arzigo'ying peshona, burun, dahan, ko'z va boshqa sifatlariga qarab, uning maqsad va fe'lini oldindan bilib turardim. Badfe'l va xiyonatkorlarni qabulimga yo'latmaslik harakatida bo'ldim. Bunda pirim – shayx Shamsiddin Parrandadan «Ilmi qiyofa» – qiyofaga qarab baho berish va oldindan taqdirni bashorat etish ilmini mukammal egallaganligim g'oyat qo'l keldi".

Binobarin, Amir Temurning Samarqand saroyida musavvirlar faoliyat ko'rsatgan. Saroydagi badiiy ustaxonalarining boshlig'i qilib miniatyurachi rassom Abdulhay tayinlangan. Bu musavvirni Sohibqiron Bag'doddan Samarqandga chaqirib olgan edi⁷¹.

Temuriylar davrida Kamoliddin Behzod kitob mo'jaz tasviriy san'atini yuksaltirgani, Hirot miniatyura maktabi dovrug'ini jahonga yoygan musavvir ekanligi yaxshi ma'lum. Shu bilan birga e'tirof joizki, Kamoliddin Behzod, ustoz Mirak Naqqosh, izdoshlari Qosim Ali, Do'st Muhammad, Mahmud Muzahhib, shuningdek Hirot maktabining ta'siri kuchli bo'lgan Buxoro va Samarqand maktablari miniatyura asarlari XV–XVI asrlar tasviriy va amaliy bezak san'ati, arxitekturasi va mafkurasi qatorida musiqasini ham o'rganishda muhim manbalardan hisoblanadi. Xususan, tasvirlar asosida o'sha paytda amaliyotda keng qo'llangan musiqiy cholg'ular, ularning turli sharoitlarda hozir bo'lish shakllari, qolaversa muayyan janrlari haqida ham ozmi-ko'pmi ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

⁷¹ Bizgacha rassomning juda oz asarlari yetib kelgan bo'lib, shulardan "O'rdak" va "Jang manzarasi" nomli miniatyuralari Istanbuldagi To'pqopu saroyida saqlanadi. – T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000–2005. 1-jild.

<https://www.google.com/>

Chunonchi, miniatyuralarda damli (puflab chalinadigan) cholg'ulardan nay, karnay va ularning turli xillari, zarblilardan doyra (daf), nog'ora va dovullarning tasvirlarini ko'rish mumkin⁷². Shu

⁷² Миниатюры к поэмам Алишера Навои// Автор-составитель Хамид Сулейман. – Т., 1970; Миниатюры к поэмам Алишера Навои// Составители Хамид Сулейман, Фазила Сулаймонова. – Т., Фан, 1982; Миниатюры к Бабурнаме. Составитель альбома и автор предисловия Хамид Сулейман. – Т., Фан, 1970.

bilan birga miniatyuralarda tanbur, ud va shu singari bizga hozirda tanish cholg'ularga ma'lum o'xshash, lekin bir qadar o'zgacha shakllar ham uchraydi. Ehtimol, bular asrlar qa'rida qolib ketgan, nomlari esa bizgacha yozma manbalar (musiqa risolalari, she'rlar, dostonlar, tarixiy solnomalar) orqali yetib kelgan barbat, shammoma, rud, ruhafzo, arg'anun (jami o'ttizdan ortiq) cholg'ularining tasvirlaridir.

Miniatyuralar asosida musiqa ijrosi bilan bog'liq muayyan vaziyat va joylar haqida tushuncha hosil qilish mumkin. Masalan, karnay, nog'ora va dovullar harbiy yurishlar, janglar, ov jarayonlari va bayram tantanalarida chalingan.

Tanbur, rubob, g'ijjak, ud, nay, chang-arfa kabi cholg'ularning nozik nolasi saroylardagi ziyofatlarda, oshiqhlarning xonaqohlardagi nafis yig'inlarida, kiborlar majlislarida, do'stlar davrasida yangragan. Miniatyura tasvirlari o'sha davrlarda ijro etilgan musiqa janrlari haqida ham ma'lum tasavvur beradi. Ular asosida, jumladan, harb musiqasini ov musiqasidan, cho'pon kuyini to'y musiqasi yoki so'fiylarning zikr-u samo'sidan farqlash mumkin. Bularning barchasi miniatyura ijodkorlari har bir cholg'uning o'ziga xos tarovati va namoyon bo'lish, sozlarning o'zaro uyg'un va hamohang ansambl tashkil etish tartibi, qolaversa, umuman, musiqa san'ati xususiyatlaridan yaxshi xabardor ekanliklaridan darak beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. San'at ahliga homiylik qilgan Temuriy hukmdorlar?
2. Temuriy hukmdorlardan kimlar she'riyat va musiqa faoliyat ko'rsatgan?
3. Sulton Husayn Boyqaroning musiqa ustozlari kim bo'lgan?
4. Mo'jaz tasviriy (miniatyura) san'atini yuksaltirgan, Hirot miniatyura maktabi davrug'ini jahonga yoygan musavvir?
5. Kitoblarga ishlangan mo'jaz tasvir (miniatyura)lar asosida musiqa oid nimalar haqida ma'lum tasavvur hosil qilish mumkin?
6. "Boburnomada" nomlari zikr etilgan musiqachilar?
7. Temuriylar davri musiqa madaniyatini tavsif eting.

Adabiyotlar

1. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. – T., 2018.
2. Rajabov I. Maqomlar. – T., 2006.
3. Ибрагимов О.А. Маком и космос. – Т., 2010.
4. Ибрагимов О.А. Фергано-Ташкентские макомы. – Т., 2006.
5. Zayniddin Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye. – T., 1979.
6. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T., 1996.
7. Qodirov M. Temuriylar davri tomosha san'atlari. – T., 2007.
8. Musiqa ijodiyoti masalalari. Maqolalar to'plami. 2-kitob. – T., 2002.

4-MAVZU: AYOLLAR IJODI

Reja:

1. Saroy mug'anniyalari.
2. Manbalarda ayol san'atkorlar vasfi.

1. Saroy mug'anniyalari

Ayol zotini e'zozlagan Sohibqiron Amir Temur saroyida xotin-qizlar nafis san'atlar bilan mashg'ul bo'lishlari va ijodiy faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur muhit va sharoitlar yaratilgan edi. Manbalarda keltirilishicha, musiqachilarning ijrosini maroq bilan tinglagan ulug' Sohibqiron saroyda erkak san'atkorlar bilan bir qatorda raqqosa, sozanda va xonanda ayollar ham o'z iste'dodlarini ko'rsatishlariga izn bergan. Bu hol nafaqat hashamatli saroylarning keng ichki sahnalari va ayvonlarida, Sohibqiron, malika va shahzodalarning bog'larida, Saroymulki xonim, Xonzodabegim va shahzodalarning saropardalarida, Temuriylar xonadonida o'tkazilgan to'y va bayramlarda, balki o'sha davrlarda ommaviy tus olgan xalq sayllari va marosimlarda ham kuzatiladi⁷³.

Sohibqiron Amir Temurning ayol san'atkorlarga bo'lgan bunday e'tiborini uning farzandlari va nabiralari ham qadrlaganlar. Tarixdan ayonki, she'riyat va musiqa bilan jiddiy shug'ullangan Temuriyzodalar o'z hukmronlik davrlarida ulug' bobolari Temurning izidan borib, adabiyot va san'at sohalarini rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratib bergan edilar. Jumladan, "tarixchi Xondamirning ma'lumotiga qaraganda, Mirzo Ulug'bek ilm olish va san'at sohalarida ayollarning erkaklar bilan tengligini e'lon qilgan hamda xotin-qizlar orasidan yetishib chiqqan sozanda, xonanda va o'yinchilarning erkaklar bilan

⁷³ Amir Temur jahon tarixida. – T., 1996. – 189–194-betlar; Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik san'ati an'analari. – Namangan, 2016.

yonma-yon o'tirib, birga ashula aytishlariga va o'yin-kulgi qilishlariga yo'l bergan"⁷⁴.

Saroyda o'tkazilgan bazmlarda, shuningdek, turli bayram va to'ylarda Xonzoda Bulbul, Siyahcha, Mohchuchuk va Sharofatxon ismli ayol san'atkorlar ham qatnashib kelganliklari haqida ma'lumotlar uchraydi. Bu iste'dod sohibalari yallachilar kabi doyra chertish, kuylash va raqsga tushish san'atlaridan voqif bo'lganlar.

Tarixchi Zayniddin Vosifiy yozadi: "Bir kechasi bir guruh do'stlar bu faqirning uyiga to'planishdi. Mirzabayram qonunini sozladi: Xonzoda Bulbul doira chaldi. Siyahcha xonandalik qildi. Mullo Fazliy va Mullo Ahliy, Mavlono Amoniy, Mavlono Muqimiy badiha aytishdi. Tohir chakka va Mohchuchuk raqsga tushdilar".

Bu davr ayollari ba'zan erkakcha kiyimlarda ham o'z iste'dodlarini ko'rsatganlar. Jumladan, Mirzo Ulug'bek qatnashgan bir ziyofatda "Sharofatxon ismli musiqachi ayol yigitlarday libosda kelib, o'z san'ati bilan bazmni munavvar qilgan"i haqida yoziladi. Ayollarning bunday qiyofalarda "chiqishlari" keyinchalik yallachilik san'atidan ham o'rin olgan edi.

San'atkorlarni e'zozlagan sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davrlarida ham ko'plab iste'dodli ayollar erkaklar davrasida bo'lib turadigan majlis va ziyofatlarda o'z san'atlari bilan qatnashib turganlar: "Jahonro chorbog'ida xushmanzara qasrda ziyofat muqarrar qilindi. Mirzo majlisda bo'ladiganlarning nomini yozib berdilar: Amir Alisher, Pahlavon Muhammad, Xojagi Abdulla Marvorid, Xoja Kamoliddin Husayn Nizomulmulk, Amir Sayid Badr, Mirqosim Turkigo'y, Amir Joniy mavla, Amir Nizom muqallid, husn ahlidan Qosim Mir Husayniy, Mirzo Taryokiy, Tohir Chakka, Sarvi Labijo'y, Mohi Simnomiy, Mirak Za'faroniy, Ruhullo pari, Shomuhammad xonanda"⁷⁵.

Bu davrga kelib ayniqsa raqs san'ati rivoj topdi. "Ko'pgina shaharlarda raqs maktablari ish ko'rgan. Saroylarda ham kanizaklarga

⁷⁴ Amir Temur jahon tarixida. – T., 1996. – 194-b.

⁷⁵ Z. Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye. – T., 1974. – 121-b.

musiqa va raqsdan saboq berilgan. 8–9 yoshli o‘g‘il va qiz bolalar raqs ustalari qo‘lida bir necha yil tahsil ko‘rib, so‘ng davraga kirganlar”, – deya ta’kidlaydi teatrshunos olim Muhsin Qodirov⁷⁶. “Alisher Navoiy kampirlarning (ajuzlar) charh ohangida, kanizaklarning pax-

⁷⁶ Qodirov M. Temuriylar davri tomosha san‘atlari. – T., 2007. – 133-b.

ta savalash usulida ijro etiladigan qo‘shiqli raqslari to‘g‘risida ham ma‘lumot beradi. ... Shahar va qishloqlarda, bayram va to‘ylarda hamma o‘ynagan. Hatto ko‘chmanchi chorvadorlar ham qarsak chilib o‘ynashgan. Eng yaxshi ijrochilar orasidan malakali raqqos va raqqosalar yetishib chiqqan⁷⁷.

XV asrning ikkinchi yarmiga kelib Andijon hududida qad ko‘targan Axsi davlatining hukmdori temuriyzoda Umarshayx Mirzo (Boburning otasi) ham Sohobqiron Amir Temur olib borgan siyosatga binoan poytaxtda hunarmandchilik, me‘morchilik, xattotlik va ilm-fan rivojiga katta e‘tibor berdi. Shoir va san‘atkorlarning faoliyat ko‘rsatishlari uchun zarur shart-sharoit va ijodiy muhitni yaratib berdi. Tabiiyki, yaratilgan sharoitlar o‘laroq bu zaminda qator san‘atkorlar yetishib chiqqan edi.

Umarshayx Mirzo hukmronlik qilgan paytlarda uning rafiqalari, kanizaklari va saroyda faoliyat ko‘rsatgan ayollarga o‘z davralarida o‘yin-kulgi qilishlariga ijozat berilgan. Uning o‘g‘li Zahiriddin Muhammad Bobur ham ulug‘ bobosi Amir Temur hamda otasi singari adabiyot va turli san‘atlar bilan birga musiqa san‘atiga e‘tiborli bo‘lganligi yozma manbalardan ma‘lum. U o‘z saroyi va uning atrofiga ko‘plab san‘atkorlarni to‘plagan bo‘lib, ayollarning erkak san‘atkorlar bilan birgalikda ijod etishlari masalasida ulug‘ Sohobqironga munosib izdoshlik qilgan⁷⁸. Keyinchalik bu an’anani u Hindistonda ham davom ettirgan edi⁷⁹.

2. Manbalarda ayol san‘atkorlar vasi

Turli manbalardan ayonki, “arablarning yurishlariga qadar ham, undan keyin ham oliy va mahalliy hukmdorlar saroylarida kuy va qo‘shiq ijodkorlari nazariy va amaliy musiqa bilan shug‘ullanganlar⁸⁰. Bular orasida ayollar ham bo‘lib, ular qadimdan saroylarda musiqachi bo‘lib xizmat qilganlar. Sharq olamida islom dini keng yoyila boshlagan davrlarda ham xalifa va xonlarning saroylarida she‘riyat qatorida musiqa va raqs san‘atlari doim e‘tiborda bo‘lgan. Qolaversa,

⁷⁷ Qodirov M. Temuriylar davri tomosha san‘atlari. – T., 2007. – 133–136-b.

⁷⁸ Gulbadanbegim Zahiriddin Bobur qizi. Humoyunnoma. – T., 1998. – 51-b.

⁷⁹ O‘sha asos. – 10-, 31-, 50-, 54-, 57-b.

⁸⁰ Mo‘jiziy Ismatulloh ibn Ne‘matulloh. Tavorixi musiqiyun. – T., 2010. – 3-b.

“nafaqat shoh va amirlar, balki ularning amaldorlari – vazir, bek va boshqa zodagonlar xonadonlari va ular uyushtiradigan bazmlarni gultatgan ham hofiz va sozandalar bo‘lishgan”⁸¹.

Bunday bazm va boshqa madaniy tadbirlarda ayol musiqachilar ham ishtirok etganligi shubha tug‘dirmaydi. Zero, o‘tmishga oid ayrim tarixiy manba va mo‘jaz miniatyuralar Somoniylar, Qoraxoniylar va Temuriylar saroyida ko‘plab musiqachi ayollar faoliyat ko‘rsatganligidan guvohlik beradi⁸².

Mug‘anniyalarning maftunkorona ijrolari o‘sha davr ijodkorlarini turli asarlar yaratishga ilhomlantirganki, pirovardida betakror miniatyura va mumtoz adabiyot namunalari yuzaga kelgan edi. Jumladan, shu tariqa yaratilgan ko‘plab kitobiy mo‘jaz miniatyuralardan ma‘lum bo‘lishicha, chang va doyra cholg‘ulari ayollarning sevimli sozlari bo‘lgan. Bunda chang cholg‘usi hozirda ma‘lum shu nomli sozdan farqli o‘laroq kichik arfa ko‘rinishida bo‘lib, tavozeda turgan iboli ayol timsoli ham bo‘lgan⁸³.

Amir Temur davriga oid ishlangan mo‘jaz miniatyuralarda bu kabi manzaralar aniq ifoda tusini olgan. Chunonchi, ulug‘ Sohibqiron huzuridagi qabul marosimiga bag‘ishlangan miniatyuralardan birining old qismida musiqachilar ansambli tasvirlangan bo‘lib, unda san’atkor ayollar arfa va doyra cholg‘ularida ijro etayotganligining guvohi bo‘lamiz.

Temuriylar davrida ishlangan ko‘plab miniatyuralarda ham mazmuni shunga o‘xshash iboli mug‘anniyalar san’ati ulug‘langan. Ayni vaqtda, ayollar san’atidan bevosita bahramand bo‘lgan shoir va muarrixlar ularni o‘z asarlarida olqishlaganlar. Bunda ularning iste’dod darajalari ko‘pincha samoviy sozanda (changchi) Zuhra san’atiga qiyosiy baholangan bazmidagi Zuhro o‘z sozini yerga urardi, osmondan yerga tushib o‘z sochi torlaridan uning changi uchun tutardi”⁸⁴.

⁸¹ Mo‘jiziy Ismatulloh ibn Ne‘matulloh. Tavorixi musiqiyun. – T., 2010. – 3-b.

⁸² Vosify Z.M. Badoye’ ul-vaqoye. (Forsiydan Naim Norqulov tarjimasi). – T., 1979; Визго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии (исторические очерки). – М.: Музыка. 1980; Shomiy N. Zafarnoma. – T., 1996.

⁸³ Polyakova Y., Rahimova Z. Sharq miniatyurasi va adabiyoti. – T., 1987. – 1-, 12-, 13-, 37-, 43-b.

⁸⁴ Vosify Z.M. Badoye’ ul-vaqoye (Forsiydan Naim Norqulov tarjimasi). – T., 1979. – 11-b.

Mohon tilsim bog‘ida.

Ashulachi va sozanda Chaqar xonimga berilgan baho ham bundan kam emas: “U qo‘liga chang olib kuylagan vaqtda Zuhro yulduzi xijolatdan o‘z sozini yerga tashlar va osmondan yerga tushib, o‘z o‘rilgan sochini kesib, uning changiga tor bo‘lsin uchun xushhol bo‘lib quyidagi shogirdlik so‘zini boshlar edi: “Chang chaluvchi go‘zalim, qachonkim, chang sozini chalib kuylasa jonimning ipi bir-biridan uzilib-uzilib uning changiga o‘zini tor yasaydi...”⁸⁵

O‘sha davrlarda musiqachilarning kamolotga yetgan san‘atiga shu tarzda mublag‘ali tavsiflar berilishi o‘tmishda e‘zozlangan sanam-sozandalar negizida yuzaga kelgan bo‘lsa kerak. Chunki qadimiy davrlardan kelayotgan qarashlarga ko‘ra, osmon sozandasi Zuhra – san‘at homiyi va nafasat ramzi hisoblangan⁸⁶.

Alisher Navoiyning “Sab‘ayi sayyor” dostonida esa Zuhra – chang chalish va ashula aytish san‘atlari ulug‘langan Dilorom siymosining timsoli sifatida talqin etilgan edi⁸⁷. Bu o‘rinda mumtoz adabiyot daholari – Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy va Alisher Navoiylar “Xamsa” qahramonlaridan bo‘lgan Fitna va Dilorom ismli benazir ayol musiqachilarning badiiy siymolarini yaratishda o‘z zamonalarining xushovoz hofiza va tengsiz sozandalari san‘atlaridan ilhomlangan bo‘lsalar ajab emas.

Savol va topshiriqlar:

1. Mir Alisher Navoiyning qaysi dostonida musiqachi ayol siymosi bosh qahramon sifatida gavdalanadi?
2. O‘rta asrlarda qaysi cholg‘u “sozlar kelinchagi” nomini olgan?
3. Sharq qadimiy tamaddunida osmon sozandasi va san‘at homiyi hisoblangan sayyora (planeta)ning nomini ayting.
4. Alisher Navoiyning “Sab‘ayi sayyor” dostonidagi Dilorom san‘atiga tavsif bering.

⁸⁵ Vosifiy Z.M. Badoye‘ ul-vaqoye (Forsiydan Naim Norqulov tarjimasini). – T., 1979. – 9-b.

⁸⁶ Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. Sab‘ayi sayyor. 10-jild. – T., 1992. – 462-b.

⁸⁷ Ибрагимов О. Маком и космос. // Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV– XVII вв. – T., 2010. – 144–145-betlar.

5. Yozma manbalarda nomlari zikr etilgan Temuriylar davri mug'anniyalari haqida gapiring.

Adabiyotlar

1. Amir Temur jahon tarixida. – T., 1996.
2. Ибрагимов О.А. Маком и космос. – Т., 2010.
3. Zayniddin Vosify. Badoye' ul-vaqo'ye. – T., 1979.
4. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T., 1996.
5. Qodirov M. Temuriylar davri tomosha san'atlari. – T., 2007.
6. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. – T., 1998.
7. Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik san'ati. – Naman-gan, 2016.

5-MAVZU: MUSIQA ILMI

Reja:

1. Advor ilmiga doir

2. Musiqa allomalari:

a) Abdulqodir Marog'iy

b) Abdurahmon Jomiy

d) Zaynulobiddin Husayniy

Hukmdorlar saroyida qariyb rasmiy mafkura nufuziga ega bo'lgan bu ta'limot⁸⁸ negizida she'riyat, me'morlik, amaliy va tasviriy san'at turlari qatorida mumtoz musiqa ham yangi sifat darajasiga ko'tarilgan edi. Bu jarayonga ulkan hissa qo'shgan tarixiy shaxslar qatorida "turli-tuman fazilatlar bo'yicha yetuk hunarmand, qori, shoir va xattot, musiqiy ilmida, ashula va torda davron saromadi va naqsh-u san'atda tengsiz bo'lgan"⁸⁹ Xoja Abdulqodir Marog'iyning xizmatlarini alohida ta'kidlamq kerak. Zero, benazir Xoja Abdulqodir Marog'iy boshchiligidagi olim va musiqa ustozlarining samarali ilmiy-ijodiy izlanishlari pirovardida komil inson g'oyalarini yaxlit ta'limot tarzida musiqada ifoda etish vazifasi O'n ikki maqom timsolida muvaffaqiyatli yechimini topgan. Shu asnoda maqom san'ati ulug' Sohibqiron asos solgan buyuk saltanatning ustuvor ma'naviy-mafkuraviy tizimlari qatorida saroy madaniyatidan munosib o'rin olgan edi.

O'rta asr musulmon Sharqida XIII asrdan boshlab musiqa ilmida ilgari surilgan hamda amaliyotga joriy etilgan O'n ikki maqom tizimi XVIII asrga qadar mumtoz musiqada ustuvor ahamiyat kasb etib keldi. Dastlab Safiyuddin Urmaviy Bag'dodiy (tax. 1230–1294-y.) va

⁸⁸ Akademik Aziz Qayumovning ta'kidlashicha, Naqshbandiylik ta'limoti "Temuriylar hukmronligi yillari davlat mafkurasi darajasiga ko'tarilgan". – Qayumov A. Bu o'hang ila bo'lg'asen Naqshband. – T., 1993. – 23-b.

⁸⁹ Samarqandiy, Abdurazzoq. Matlayi sa'dayn va majmayi bahrayn. II jild. – T., O'zbekiston, 2008. – 55-b.

Qutbiddin Sheroziylarning (1237–1310) musiqaga doir ilmiy asarlarida ishlab chiqilgan bu tizim keyingi (XIV–XVII) asrlarda Xoja Abdulqodir Marogʻiy, Abdurahmon Jomiy, Zaynulobiddin Husayniy, Najmiddin Kavkabi, Darvish Ali Changiy va boshqalar tomonidan ilmiy-ijodiy davom ettirilgan. Ushbu ilmiy anʼanaga koʻra, tizimning tarkibi muayyan sifat darajali parda-tovush uyushmalari – 12 jamʼ (doira, maqom), 6 ovoza, 24 shoʻba, 3 rang va 24 murakkabot kabi guruhlarini oʻz ichiga olgan. Bunda tizimning eng muhim qismini 12 maqom guruhi tashkil etgan. Bularni yuzaga keltirish uchun esa Oʻn ikki maqom tizimining ilk tasnifotchilaridan Safiyuddin Urmaviy Bagʻdodiy turli tovush uyushmalari – jinslarni nazariy jihatdan ikki guruhga (quyi va yuqori tabaqalarga) ajratgan edi.

Shunga koʻra, quyi tabaqada 7 ta toʻrt pogʻonali, yuqori tabaqada esa 12 ta besh pogʻonali tovushqatorlar boʻlib, ularning birma-bir oʻzaro birikuvi (7x12) natijasida 84 jamʼ hosil etilgan. Shulardan 12 tasi tarkibidagi zul-kull (oktava), zul-xams (sof kvinta) va zul-arbaʼ (sof kvarta) kabi muloyim (ohangdosh) boʻd (interval)larning yetarli miqdoriga qarab oliy navʼli (mukammal) tovushqatorlar sifatida ajratib olingan va amaliy qoʻllash uchun joiz koʻrilgan.

Hajmi oktava miqyosini qamragan mazkur 12 ta mukammal jamʼ serjihat (zohiriy-botiniy) maʼnolar bilan yoʻgʻrilgan umumiy va xususiy nomlar bilan yuritilgan. Ularning “doira”, “halqa”, “jamʼ” kabi umumiy nomlari asosan nazariy mubohasa jarayonida qoʻllangan. Bunda jamʼlarning oktava nisbatida kelgan I va VIII bosqich tovushlari mutlaq uygʻun (yoki nazir) boʻlgani bois ularning (I va VIII bosqichlarning) bir nuqtadagi kesishuviga erishilgan hamda bunday jamʼlarni doira (halqa) shaklida tasvirlash anʼanasi yuzaga kelgan edi. Binobarin, doira deb zul-kull miqyosidagi tovushlar majmui (jamligi) tushunilgan.

Muntazam davriy takrorlanuvchi ritmik formula – usullar ham shu kabi doira usulida tasvirlanib, ilmiy izohlangan. Shu asnodan Oʻn ikki maqomning doiralari ila yuzaga kelgan taʼlimoti advor ilmi (ilmi advor) deb yuritilgan. Ayni vaqtda, doira chizmasi falsafiy maʼno ham kasb etib, jumladan, cheksiz samo va unda aylana shaklida mavjud jismlar harakatiga ham ishora etgan. Doiralarning oʻzaro bogʻliqlikda

kelishi esa inson ruhining samoʼ jarayonida (vertikal) yuksalib borishini ramz etgan.

Inchunin, musiqiy risolalarda 12 maqom pardalari turli (kata-kichik) hajmdagi doiralari shaklida ustma-ust (konsentrik tarzda) aks ettirilgan boʻlib, bunda birinchi (ilk) doiradan boshlab keyingi doiralarga izchil (navbatma-navbat) oʻtilganida ularning boshlangʻich (tayanch) pardalari muntazam ravishda bir bosqichga yuksalib borishi qayd etiladi. Buning natijasida yuzaga kelgan somon yoʻli yangiligʻ oʻngdan chapga tomon aylana tarzida yuksalib boruvchi harakat, pirovardida, markazda joylashgan soʻnggi doira bilan nihoya topgan.

Doiralarning bu kabi harakatlanishi barcha olamlarning, shu jumladan, mikro va makrokosmoslarning ham oʻzaro bogʻliqligi va birligi gʻoyasiga ishora etgan. Aslida, ilm va sanʼat ahli ijodida bunday ilmiy kashfiyotlarning yuzaga kelishiga sevimli paygʻambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning osmon choʻqqisiga yuksalgan moʻjizaviy meʼroj voqeasi yuksak namuna va muhim “turtki” boʻlgan edi.

Binobarin, shu doiralari asosida ijod etilgan maqom musiqiy asarlarida inson ruhining koinot choʻqqisiga intilgan safar yoʻli tovushlarning maʼlum tartibda sadolanishi negizida hissiy ifodalanib, intihosida tinglovchining vajd (jazaba, zavqu shavq) holatiga qadar yuksalishi bosh maqsad etilgan. Bu oliy maqsadga jonli tinglov oʻlaroq erishuv jarayonida ijroda qoʻllanayotgan cholgʻular ham ahamiyatli boʻlgan.

Qadimdan kelayotgan anʼanaga koʻra, shakli qiyofasida doiraviylikka ishora boʻlgan cholgʻular inson ruhini koinotga bogʻlovchi sozlar sifatida eʼzozlangan. Bu oʻrinda, masalan, qadimgi yunonlarda – lira, Sharq tamaddunida esa chang-arfa alohida ahamiyatli hisoblangan. Shu boisdan Oʻn ikki maqomdan avvalgi musiqa amaliyotida qoʻllangan Yetti maqom turkumini sadolantirishda chang-arfa cholgʻusi usul joʻrnavozi doyra bilan yetakchilik qilgan edi. Tavsif etilayotgan Oʻn ikki maqomning ilmiy nazariyasi qatori ijrochiligida esa bu oʻrinda noksimon kosaxonsi qopqogʻida doiraviy tuynuklari mavjud ud torli-chertma cholgʻusi doyra joʻrnavozi bilan bosh oʻrinni egallaydi.

Xullas, zikr etilayotgan 12 doira (jamʼ) mumtoz musiqada sermaʼno hikmatlar bilan yoʻgʻrilgan edi. Ayni vaqtda, ularning Oʻn ikki maqom tizimini “jonli”-amaliy harakatga keltirishdagi oʻrni ham ser-

qirra va sermazmun bo'lgan. Shu jumladan, jam'-tovushqatorlarining parda-bosqichlari tizimdagi tovush tuzilmalari nomukammal bo'lgan (sho'ba va b.) namunalarni mukammal (komil) darajaga keltirishda muhim vazifani bajargan. Aniqrog'i, nomukammal (noqis) tuzilmalar jam'-tovushqatorning parda-bosqichlariga tayangan holda zaruriy (komil) sifat darajasiga qadar musiqiy rivojlantirilgan.

Aslida, 12 jam'ga nisbatan tasavvuf istilohidagi "maqom" atamasining ilk bor ishlatilishi ham dastlab ularning ana shu vazifada amaliy qo'llanishi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan bo'lsa kerak. Zero, jam'larning qayd etilgan bu vazifasi, nazarimizda, tasavvuf tariqatlaridagi ma'naviy kamolot bosqichlarini anglatuvchi "maqom" iborasi mazmun-mohiyatini musiqada xususiy in'ikos etgan.

Shu kabi masalalar esa, eng avvalo, ilmiy-nazariy mubohasa qilingan va bunda risola mualliflari ud cholg'usining keng qamrovli tovushlar tizimiga asoslanganlar. Zero, chang-arfaning Yetti maqomga mos tortilgan simlari bunday ishlanmalar imkonini bermagan. Bu borada afzal ko'rilgan ud cholg'usining pardalari negizida nomukammal tovush tuzilmalarini jam'larga mutanosib bog'lash yo'llari ilmiy-vizual ishlab chiqilgan. Safiyuddin Urmaviy tomonidan XIII asrda ixtiro etilgan o'ziga xos nota yozuv tizimi ("tabulatura") ham aynan udning beshta tori va pardalari in'ikosiga asoslangan edi. Shu kabi yozuv va nazariy ishlanmalar musiqamaliyoti (bastakorlik va ijrochilik san'ati)da sho'ba va boshqa nomukammal tuzilmalarni maqsadli rivojlantirish uchun muhim zamin yaratgan.

Shu tariqa ijod etilgan musiqamaliy asarlarini mukammal sadolantirish borasida ham ijroviy imkoniyatlari chang-arfaga nisbatan kengroq bo'lgan ud cholg'usi yetakchilik qilgan. Shu boisdan bu cholg'u "sozlar sultoni", Yetti maqom ramziga aylangan samoviy sozandaning chang-arfasi esa "sozlar kelinchagi" (Darvish Ali Changiy) ta'rifini olgan bo'lsa ajab emas. O'n ikki maqom tizimi bizning diyorumizda dastlab Sohibqiron Amir Temur va Temuriylarning Samarqand va Hirot shaharlari saroy madaniyatiga joriy etilgan. Bu o'rinda ayniqsa maqomdon ustoz allomalardan Abdulqodir Marog'iy, Abdurahmon Jomiy va Zaynulobiddin Husayniylarning xizmatlari alohida e'tiborga sazovor.

2. Musiqamaliy allomalari

Abdulqodir Marog'iy (1353–1435) Amir Temur davrida Samarqandda ko'p ulamo va san'atkorlar yetishib chiqdi. Shular orasida Abdulqodir Marog'iy (to'liq ismi – Xoja Abdulqodir ibn G'oibiy Hofiz Marog'iy) ham kamol topdi. Sohibqironning tarbiyati, ma'naviy va moliyaviy rag'batlantirishlari tufayli mashhur hofiz, sozanda, bastakor va atoqli musiqashunos olim darajasiga ko'tarilgan edi. Abdulqodir Marog'iy musiqashunoslikka oid nazariy asarlarini Amir Temur saroyida va panohida yoza boshlagan. Abdulqodir Marog'iy musiqashunoslikka oid risolalarini u davrda Movarounnahrda adabiyot va ilm tili bo'lgan forsiyda yozgan, lekin ular turkiyda she'rlar bilan tugallangan. Olimning musiqashunoslikka oid quyidagi asarlari ma'lum:⁹⁰

"Musiqamaliy maqsadlari";

"Musiqamaliy xazinalari";

"Musiqamaliy to'plami";

"Musiqamaliy kitobi";

"O'nta foyda";

"Davrlar risolasining sharhida asos davrlar" yoki "Davrlar sharhi kitobi"; "Ruhparvar" Safiyuddin Urmaviyning "Davrlar kitobi" asarining turkiy tarjimasini.

Marog'iyning bizgacha yetib kelgan ilmiy asarlaridan ayrimlari Tehronda nashr etilgan. Shulardan biri "Musiqamaliy maqsadlari" (Maqasid ul-alhon) asari muqaddima, 12 bob va xotimadan iborat.

Marog'iyning ilmiy asarlarini o'rganish borasida ozarbayjonlik Surayyo Agayevaning "Abdulqodir Marog'iy va uning musiqamaliy-nazariy merosi" hamda o'zbekistonlik olim Nafas Shodmonning "Xoja Abdulqodir Marog'iy" nomli yirik tadqiqotlari e'tiborli bo'ldi. Ayni vaqtda shu kabi ilmiy izlanishlarni yanada davom ettirish ham ayonki, zero, hozirgi davr ijtimoiy talab-ehtiyojlari shuni taqozo etmoqda.

Abdulqodir Marog'iyning O'n ikki maqom tizimiga doir advor ilmi uning izdoshlari – Abdurahmon Jomiy va Zaynulobiddin Husayniy tomonidan munosib davom ettirilgan edi.

⁹⁰ Brohimov O., Oripov Z. X–XVII asrlar o'zbek mumtoz musiqasi (qo'lyozma). – T., O'zR FA San'atshunoslik instituti kutubxonasi. Inv. №8014, 47–50-b.

Abdurahmon Jomiyning (1414–1492) “Risolayi musiqiy” (“Musiqqa risolasi”) Mir Alisher Navoiy taklifi bilan forsiyda yozilgan. Bu risolaning O‘zR FA Abu Rayon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxasi prof. A.N.Boldiryov tomonidan rus tiliga o‘g‘irilib, prof. V.M.Belyayev tahriri va sharhlari bilan bosilib chiqqan (А.Джами. Трактат о музыке. – Т., 1960).

1997-yili mazkur risola o‘zbek tilida nashr yuzini ko‘rdi (Abdurahmon Jomiy. Risolayi musiqiy. Fors tilidan Nafas Shodmon tarjima-si, O‘zR FA akademigi Alibek Rustamiy tahriri ostida. – Т., 1997). 2019-yili Jomiyning “Risolayi musiqiy”si taniqli maqomshunos olim, prof. A. Nizomiyning sa’y-harakati bilan Tojikistonda chop etildi (Nizomiy Asliddin. Abdurrahmoni Jomiy va ilmi musiqiy. – Dushanbe, 2019). Ushbu nashrda Jomiyning musiqqa ta’limoti atroflicha sharhlangan, Toshkent (O‘zR FASHI)da saqlanayotgan “Risolayi musiqiy” noyob qo‘lyozmasining fotonusxasi hamda alloma shoirning g‘azaliyot va dostonlaridan musiqaga oid qimmatli namunalar keltirilgan⁹¹.

Zaynulobiddin Mahmud Husayniy (1463–1519) ham Mir Alisher Navoiy maslahati bilan musiqaga oid “Qonuni ilmi va amaliy musiqi” nomli ilmiy asar yozgan edi.⁹² Mazkur asarni sharqshunos olim A.A.Semyonov rus tiliga erkin tarjima qilgan.

Zaynulobiddin Husayniyning “Qonuni” yuqorida zikr etilgan Abdulqodir Marog‘iy va Abdurahmon Jomiy risolalari qatorida O‘n ikki maqom tizimini nazariy va amaliy o‘rganuvchilar uchun tengsiz manba hisoblangan. Qolaversa, bu asarlar bugungi kunga qadar o‘zining yuksak ilmiy qiymatini yo‘qotgan emas.

Xulosa qilib aytganda, O‘n ikki maqom tizimining diyorimizdagi ilk ko‘rinishi Sohibqiron Amir Temur davrida shakllantirilgan bo‘lib, uning amaliy ijrosi mazmunida pok qalblarning koinot cho‘qqisi sari bosqichli va sermazmun ruhiy yuksalishlari o‘zining mukammal badiiy ifodasini topgan edi.

⁹¹ Ibrohimov O., Oripov Z. X–XVII asrlar o‘zbek mumtoz musiqasi (qo‘lyozma). – Т., O‘zR FA San’atshunoslik instituti kutubxonasi. inv. №8014. 55–57-betlar.

⁹² Ibrohimov O., Oripov Z. X–XVII asrlar o‘zbek mumtoz musiqasi (qo‘lyozma). – Т., O‘zR FA San’atshunoslik instituti kutubxonasi. inv. №8014. 64–65-betlar.

Mazkur tizimni yuzaga keltirishga ulkan hissa qo‘shgan musiqqa ustozlari – Abdulqodir Marog‘iy, Abdurahmon Jomiy va Zaynulobiddin Husayniylarning bizgacha yetib kelgan ilmiy asarlari maqomlar tarixi, nazariyasi va poydevor ilmiy-amaliy asoslarini o‘rganishda benihoya qimmatli manbalar qatorida alohida qadrlidir. Binobarin, bugungi kunda bir qator mamlakatlar (O‘zbekiston, Turkiya, Eron, Fransiya, Angliya va b.)ning nufuzli kutubxonalarida saqlanayotgan bu allomalarning ilmiy meros qo‘lyozmalari mudom mutaxassislar-ning diqqat markazida.

Savol va topshiriqlar:

1. “Advor ilmi” iborasi maqomlarning qaysi tizimida qo‘llaniladi?
2. Abdurahmon Jomiyning “O‘n ikki maqom” haqidagi ilmiy risolasi qanday nomlanadi?
3. O‘n ikki maqomni nazariy mubohasa qilishda qaysi cholg‘uning pardalar tizimiga tayanilgan?
4. “Qonuni ilmi va amaliy musiqiy” (“Musiqaning ilmiy va amaliy qonunlari”) asarining muallifi kim?
5. Abdulqodir Marog‘iyning musiqqa ilmiga doir asarlari qanday nomlanadi?

Adabiyotlar

1. Ibrohimov O., Oripov Z. X–XVII asrlar o‘zbek mumtoz musiqasi (qo‘lyozma). – Т., O‘zR FA San’atshunoslik instituti kutubxonasi, 2016. Inv. № 8014.
2. Ибрагимов О.А. Фергано-Ташкентские макомы. – Т., 2006.
3. Zayniddin Vosifiy. Badoye’ul-vaqoye. – Т., 1979.
4. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – Т., 1996.
5. Oripov Z. X–XV asrlar Markaziy Osiyo musiqqa manbashunosligi. – Т., Navro‘z, 2017.

6-MAVZU: HAZRAT ALISHER NAVOIY VA MUSIQA

Reja:

1. Alisher Navoiyning samo' falsafasi.
2. Maqom va tasavvuf.
3. Yetti maqom va yetti sayyora.

*"Mug'anniy, kel-u chert turkono soz,
Maqomi "Navo", yo'qsa "Turki Hijoz",
Navoiyning ash'oridan necha bayt,
Mening hasbi holim topib turkiy ayt".*

Navoiy

1. Alisher Navoiyning samo' falsafasi

Ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Mir Alisher Navoiy yaratgan badiiy asarlar teran mazmuni va nafis ohangdorligi bilan o'quvchi qalbida katta taassurot uyg'otadi. Zero, mutafakkir qalamiga mansub g'azal va dostonlar musiqaning eng go'zal va latif ko'rinishi bo'lgan samo' hikmatlari bilan yo'g'rilgan. Bu hol bejiz emas, albatta. Zotan, diltortar kuy va nafis taronalar Navoiy ijodining ajralmas tarkibiy qismini tashkil etadi. Shu boisdan uning asarlarida botiniy musiqa sadolari "ichki tinglov" ila mudom his qilinadi, qahramonlar tavsifi

esa goho benazir sozanda va xonandalar siymosi o'laroq yorqin gavdalanadi. Shuningdek, advor ilmidan yaxshi xabardor Navoiy asarlarida maqom san'atiga oid ko'plab maxsus atama va iboralar bayon etilayotgan voqelikning eng nozik va muhim nuqtalarida namoyon bo'lishi kuzatiladi. Binobarin, Navoiyning ijodiy merosi maqomlar tarixi va falsafiy ta'limotini o'rganishda ham qimmatli manbadir.

Mir Alisher Navoiy musiqa san'atini tasavvuf doirasida idrok va talqin etgani uning nazmiy-ilmiy asarlaridan ma'lum. Jumladan, shoirning ijodida musiqa so'fiyona samo' (yoqimli tovush, nag'ma, ohangni qalban tinglash ila zavqlanish va h.k.) tushunchasining ma'nodoshi yoxud uning muayyan bir ko'rinishi sifatida keng qo'llanganini kuzatamiz. Bu borada musiqa Haqiqat sir-asrorlarini qalban kashf etish uchun insoniyatga berilgan nodir ne'mat bo'lib, uning yoqimli nag'malarida asl go'zallik jilvalanadi. Binobarin, samo'ning bir ko'rinishi bo'lgan musiqa – inson his-tuyg'ularini chin Go'zallik va Haqiqat asrorlariga yo'naltirish qudratiga ega san'atdir: "Shibliy va Nuriy (quddissa sirrihumo) samo'da kettilar va bu yo'l suluki bila maqsud sarmanzilig'a yettilar"⁹³. Bu o'rinda samo' tushunchasi mazmunida go'zal ovoz bilan jilolangan muayyan intizomli tovushlarning yuksaklikka maqsadli intilgan jonli harakat jarayoni va uni qalban zavqli qabul qilish (idroklash) holati anglashiladi.

Ammo go'zallik olamiga ruhan yuksalishning o'z shartlari ham bor. Shulardan eng muhimi – inson qalbida ishq dardining mavjudligidir. Bejiz emaski, hazrati Navoiy asarlarining bosh qahramonlari ishq janzbasi ila yuksak maqsad sari intiladilar. Zero, ishq ahli borki, o'z navosi bor. Aslida go'zal ishq tuyg'usining hissiy ifodasi bo'lgan navo (kuy) benihoya latofatli, dilrabo va maftunkor bo'lishi barobarida yana inson ruhiga quvvat bag'ishlovchi ma'naviy ozuqa hamdir. Tabiiyki, bunday sohir ohangli musiqaning ichki mohiyati shunga muvofiq bo'lgan xushnavo soz va yoqimli ovoz ijrochiligi vositasida o'zini mukammal namoyon etadi. Bu esa har bir sozanda va xonanda oldiga qo'yilgan eng muhim estetik talablardan biridir. Zotan,

⁹³ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. O'n to'rtinchi tom. Mahbub ul-qulub. – T., Fan, 1998. – 30-b.

ushbu talablar butkul amalga oshgandagina tinglovchi ruhiy olamida mo'jizaviy holat yuzaga keladi: "Ko'ngul quvvati – xushnavozdin, ruh quti – xushovozdin"⁹⁴.

Nafosat olamiga ruhan bog'lanish va shu asnoda ko'zlangan maqsad sarmanziliga yetishish yo'lida mutrib-u mug'anniylarning ham ishq ahlidan bo'lmog'i ayni muddaodir. Shu sababdan jazba dardli mug'anniyning muloyim ovozda kuylashi shikasta ko'ngillarni yondirib yuboradi, mahoratli mutribning yoqimli ovoz birla soz chalishi esa hol ahlining ko'ngil olamiga g'avg'o soladi: "Mutribi tarabafzo, mug'anniya g'amzudo – ikkalasiga dard-u hol ahli jon qilurlar fido. Ulki ko'rguzgay muloyim tarona-u nag'am, agar eshituvchining hayoti naqdi anga fido bo'lsa ne g'am... Otashin yuzluk mug'anniyki, xilqidin muloyim surud chiqorg'ay, hol ahlining kuygan bag'ridin dud chiqorg'ay. Muloyim mutribki, tab' va fahm anga yor bo'lg'ay, xususanki, ham aytg'ay va cholg'ay, ko'ngul mulkiga ne qo'zg'olonlar solg'ay"⁹⁵.

Filhaqiqat, go'zal ruhiy holat ifodasi o'laroq yuzaga kelgan kuylarni har gal sadolarda "jonlantira" olish borasida oshiq qalb sozanda va xonandalar mohiyatan ishq zavq-u shavqidan kelib chiquvchi "nola" va boshqa ijroviy bezak usullarini samarali qo'llay biladilar. Zotan:

*Qaysi qush, bulbulki ming dostoni bor,
Har bir ul dastonda bir afg'oni bor.
Lek ul dostonlari gul shavqidin,
Nola-u afg'onlari gul shavqidin*⁹⁶.

Navoiyning teran bu kuzatuvlarini Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye" sida keltirilgan quyidagi rivoyat ham quvvatlaydi: "Hazrati Dovud payg'ambardan keyin hech kim Hofiz Basirdek xonandalik qilolmas ekan. Shunisi ham mashhurki, uning xonandalik majlisida to'rt kishi hushidan ketgan ekan. Naql qilishlaricha, Hoja Tovus Devonning ta'ziyasi kuni e'tiborli va mansabdor kishilar Hofiz

⁹⁴ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-tom. Mahbub ul-qulub. – T., Fan, 1998. – 30-b.

⁹⁵ O'sha manba. – 30-b.

⁹⁶ Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – T., Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 21-b.

Basirdan ashula aytishni iltimos qilganlar. Hofiz Hoju Kirmoniyning "Vafoti beh buvad onro, ki dar vafoyi tu navbat" ("Senga vafo qilmaganlarning o'lgani behroq") deb boshlanadigan g'azalini boshlab quyidagi baytga yetgan:

*Dar otash afkanam on dil, ki dar g'ami tu naso'zad,
Ba bod bardiham on jon, ki dar havo'i tu navbat...*

(G'amingda kuymagan dilni o'tga tashlayman. Sen uchun yonmagan jonning kulini ko'kka sovuraman). Ayvon kunjidan bir musicha parvoz qilib, o'zini hofizning qo'yniga tashlagan va jon bergan. O'sha kuni qariyb qirq kishi hushidan ketgan. Ularni majlisdan ko'tarib olib chiqishgan"⁹⁷.

Musiq (kuy, ashula), agar ko'zlangan yuksak maqsad sari to'g'ri yo'nalgan bo'lsa, ruhiy ibodat yanglig' muqaddasdir. Bu o'rinda ham musiqa ijrochilarining ichki olami, ma'naviy yetukligi va asl niyati muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, "Lison ut-tayr" falsafiy dostonida shunday misralarni o'qiyamiz:

*Abdulla Ansoriy dedi,
Ulki, yo'l ahlig'a hodiy edi.
"Kim kishi soz aylabon ohangi rud,
Tuzsa ul ohang aro lahni surud,
Lek bu rudu surudidin murod,
Bo'lsa Tengri yodi, ey pok e'tiqod,
Yaxshiroqkim g'aflat ohangin tuzub,
O'qug'oy mushaf tilovat ko'rguzub.
Bo'lsa lahnu nag'mada ogohlig',
Behki toat vaqtida gumrohlig'"*⁹⁸.

Ushbu baytlar mazmunida xolis niyat va pok e'tiqod bilan qo'lga rud cholg'usini olib ashula aytayotgan kishining ahvoli, shuningdek, kuy nag'malarini tinglaganda dargohi azalni eslab, ilk xitobdan ogoh bo'lishlik gumroh holda qilingan toat-ibodatdan-da yaxshiroq ekanligi anglashiladi. Chunki shu mohiyatda idrok etilgan musiqa bevo-

⁹⁷ Zayniddin Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye. – T., 1979. – 10–11-betlar.

⁹⁸ Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – T., Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 221-b.

sita inson qalbiga ijobiy ta'sir o'tkazadi, uning ruhiga ma'naviy ozuqa o'laroq quvvat bag'ishlaydi va shu asnoda Haqiqat manzillariga chorlaydi.

Ammo nafs istagida qo'lga soz olguvchilar ham borki, ularni Navoiy keskin qoralaydi: "Ammo bu toifaning soyiri ham agarchi taraboyin va mehnatzadadurlar va lekin filhaqiqat, laimsiyrat va gadodurlar. Aytquvchi va cholg'uvchi zorlig' va iynamak bila olg'uvchi. To buyurg'uvchida sila va in'om bor, alar mulozimdurlar va xizmatgor. To suhbatda ne'mat ko'p, alarga barcha amr-u nahying jo'b. Chun bazmda tana'um oz bo'ldi, alar ishi istig'no-u noz bo'ldi. Ne'mat degan nimaki tamom yo'q bo'ldi, alarning ko'ngli sendin tamom to'q bo'ldi... Mug'anniy vafosiz, kungir hayosiz. Agar yillar rioyat qilibsen va hamxonadur, bir qatlaki bermading – begonadur"⁹⁹.

Alisher Navoiyning "Hamsa" asariga ishlangan asar¹⁰⁰.

⁹⁹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-jild. Mahbub ul-qulub. – T., Fan, 1998. – 31-b.

¹⁰⁰ Alisher Navoiy asarlari. XV–XVI asrlar kitobat san'ati durdonalarida. – T., 2020. – 266-b.

Navoiy g'azallari va dostonlarida aruz ilmi asosida tizilgan ak-sariyat she'riy misralar ishq ohanglari bilan tabiiy payvasta keladi. Bu o'rinda maqom ohanglari ustuvorligi yaqqol seziladi. Maqom san'atini ham amaliy (ijodkor va ijrochi sifatida), ham nazariy (ilmi advor ta'limoti) nuqtayi nazardan mukammal bilgan buyuk mutafak- kir "Navoiy" taxallusida imzolagan aksariyat nazmiy asarlari botini- da maqom ohanglari his qilinadi mavjuddir ("Navoiy" taxallusining lug'aviy negizi "Navo" maqomining nomiga borib taqaladi).

Aslida maqom olami Navoiy badiiy tafakkurining, teran va go'zal ruhiy olamining ajralmas tarkibiy qismidir. Shundayki, so'z mulki sul- tonining g'azaliyoti bu she'riyat uslubida ifoda etilgan hikmatlar um- moni bo'lsa, maqomlar – kuy sadolari vositasida taralgan hikmatlar ummonidir. Shu sababli Navoiy g'azallarini mutolaa qilib zavq oluv- chi muxlis maqomlarni ham tinglashga moyil bo'ladi, ulardan ruhiy ozuqa oladi. Chuqur ma'nolar bilan bezalgan bu har ikkala ummon- ning bir olamga bog'lanishi esa Buyuk ishq tufaylidir. Navoiyning:

*Ochmag'ay erding jamoling olam aro, koshki,
Solmag'ay erding bari olamga g'avg'o, koshki.*

*Chun jamoling jilvasi olamg'a soldi rustaxez,
Qilmag'ay erdi ko'zum oni tamosho, koshki.*

*Bo'lmag'ay erdi ko'zum o'tlug' yuzing ko'rgan zamon,
Ishqing o'ti shu'lasi ko'nglumda paydo, koshki,*

kabi misralari maqomlardagi har bir asosiy aytim yo'liga debocha bo'lishi mumkin. Zero, maqomlarda ham qalb harorati, dard iztirob- lari, sof tuyg'uning sururli avj kechinmalari his etiladi.

Darhaqiqat, yuksak ishq bois ma'naviy poklik yo'lini ixtiyor etuv- chi va uning maqomlarida koinotga qadar ruhiy yuksalib, pirovardida esa asl Go'zallik, chin Haqiqatga erishuvchi komil inson ta'limoti ham Navoiy nazmining, ham mumtoz maqomlarimiz mazmun-mohi- yatining asosiy o'zagini tashkil qiladi. Binobarin, donishmand shoir asarlari bo'ylab go'yo durdek sochilgan maqom istilohlari shuncha- ki " lirik chekinish" maqsadida emas, balki muayyan fikr-g'oyaning

eng muhim nuqtasi, ba'zan botiniy xulosasi tarzida namoyon bo'ladi. Buni anglab olish uchun esa Navoiy davri musiqa amaliyotida keng qo'llanib kelingan O'n ikki maqom tizimi xususida ozmi-ko'pmi tasavvurga ega bo'lish lozim. Qayd etmoq kerakki, "maqom" atamasining musiqaga joriy etila boshlanishi ko'p jihatdan tasavvuf ta'limotining islom olamida keng yoyilganligi, Sohibqiron Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida qariyb rasmiy mafkura mavqeyiga ko'tarilib, pirovardida saroy san'atiga, xususan, mumtoz kasbiy musiqa sohasiga ko'rsatgan kuchli g'oyaviy ta'siri bilan izohlanadi.

2. Maqom va tasavvuf

"Maqom" so'zi tasavvuf istilohida ma'naviy kamolot yo'li (tariqat)ning yettita asosiy bosqichi va shu bilan bog'liq ma'lum sa'y-harakat jarayonini anglatadi. Bu harakat mazmunini esa solik (yo'lovchi, murid)ning suluk (yo'l) bosqichlari bo'ylab safari va shu asnoda o'z maqsadi sari ma'naviy yuksalib borishi tashkil etadi.

Ma'naviy yuksalish g'oyasi O'n ikki maqom tizimida turfa ko'rinishlarda zohir bo'lgan. Jumladan, solikning qalbidagi ishq o'ti bilan mahbubi tomon ruhiy safari 12 nomda kelgan maqom "zanjirida" ham botiniy ma'no anglashiladi:

1. Ushshoq – oshiqlar, yuksak ishq timsoli;
2. Navo – ishq, muhabbat kuyi, oshiqlarning dardli kuyi;
3. Busalik – mahbubini izlashga chiqqan yo'lovchi;
4. Rost – to'g'ri, haqiqiy (oshiq, solik) ixtiyor qilgan to'g'ri yo'l ramzi;
5. Husayniy – oshiqning yo'l boshchisi;
6. Rohaviy ("roh" so'zidan) – yo'l ramzi; yo'l harakatiga ishora;
7. Hijoz (Makkayi mukarrama va Madinayi munavvara shaharlari joylashgan o'lka) – Haj safariga ishora, asosiy maqsad timsoli;
8. Zangula – qo'ng'iroqcha, "talab tuyasi", yo'ldagi karvon ramzi;
9. Iroq (ziyoratchilar karvoni o'tadigan mamlakat nomi) – solik o'tishi lozim bo'lgan va ayni vaqtda maqsadga "olib boruvchi olis va mashaqqatli yo'l" timsoli;

10. Isfahon (Hijoz yaqinidagi shahar) – maqsadga yaqin kelishlik ramzi;

11. Zirotkand ("sakrash, to'shak, yotish payti") – safarbarlik harakatining poyoniga yetishi, ziyoratning tugashi;

12. Kuchak (Zirotkandning qo'shimcha ikkinchi nomi, "kichik" ma'nosini bildiradi) – kichik olam, mikrokosmos;

13. Buzurg (katta, ulug', buyuk) – katta olam, makrokosmos.

Ushbu zanjirda kelgan dastlabki uch maqom (Ushshoq, Navo, Busalik)ning nomi "yo'l"ga qadar bo'lgan ruhiy holatni, ya'ni Ushshoq – Haqiqat yo'lidagi chin oshiqlikni, Navo – ishq o'tida dard (navo) chekishni, Busalik (Abu Salik – Ahd otasiga ishora) – oshiqning tariqat yo'liga kirishga "ahd bog'lashi"ni ifoda etadi.

"Ushshoq" ("oshiqlar") atamasi, so'fiylar an'anasiga ko'ra, tariqat maqomlarini bosib o'tmagan shogirdlarga nisbatan qo'llaniladi¹⁰¹. Zotan, oshiqlik tuyg'usi insonni tariqatga boshlovchi dastlabki, biroq zarur ruhiy holatdir. Ammo har qanday oshiq ham komillik mavqeyiga erishavermaydi. Zero, ishq tuyg'usi ila qalbida o'tli kuy hosil qilgan oshiqlargina tariqat sari odimlashga va bu yo'lda ma'naviy yuksalishga muvaffaq bo'ladilar. Oshiqlikning bu yangi pog'onasi "Navo" deb ataladi. Binobarin, Navo Ushshoqning tabiiy davomi, uning rivojlangan cho'qqi darajasidir. Buni Navoiyning quyida keltirilgan bayti mazmunidan ham anglash mumkin:

*G'ussa changidin Navoye, topmadim Ushshoq aro,
To Navoiydek asir-u benavo bo'ldim sanga.*

Shu tariqa ma'naviy kamolot sari intilgan "yo'lovchi" Busalik (Abu Salik) yuzaga kelar ekan. Demak, Ushshoq – Navo – Busalik maqomlari mohiyatan o'zaro bog'liq va biri ikkinchisidan kelib chiquvchi ruhiy yuksalish holatlarini anglatadi.

Keyingi yetti maqom – "Rost", "Husayniy", "Hijoz", "Rohaviy", "Zangula", "Iroq" va "Isfahon" nomlari botinida oshiq (solik)ning tariqat yo'lida ruhiy yuksalib borishi ulug' Haj safariga tashbeh etiladi.

¹⁰¹ Тримингем Дж. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989. – С.73.

Shu asnoda hazrat Navoiyning maqom nomlari bitilgan quyidagi baytlariga e'tibor beraylik:

*Qaddi hajrinda tortsang nola,
"Rost" ohangi, ey Navoiy tuz.*

"Badoye' ul-bidoya"dan iqtibos etilgan ushbu bayt mazmunini anglab olishda "nola", "rost", "ohang" kabi musiqaga ham bevosita aloqador atamalar e'tiborni o'ziga tortadi. Jumladan, o'sha davrda mashhur O'n ikki maqomlardan birining nomi bo'lgan "Rost" atamasi musiqada eng mukammal pardalar uyushmasini anglatishi bilan birga tasavvuf kesimida oshiqlar yo'li (rohi rost)ni ham ramz etadi. "Nola" so'zining lug'aviy mazmunida esa "fig'on, hasrat, iltijo, mungli yig'i" kabi ma'nolar anglashiladi. Musiqada esa "nola" so'zi muayyan ijro bezagini bildiruvchi maxsus atamadir. Shularni nazarda tutgan holda yuqorida keltirilgan bayt mazmunini quyidagicha sharhlash mumkin:

"Ayriliqdan (hijronidan) dard chekayotgan (yoki Yor vasliga mush-toq) oshiq to'g'ri yo'l (Rost)ga yursin. Chunki bu yo'l shu maqsadga eltuvchi yo'ldir". Ayni paytda mazkur bayt mazmuni o'laroq maqomlar musiqasida ham botiniy g'oyalar in'ikos etilganligini fahmlash mumkin. Shunga ko'ra ushbu bayt mazmunidan maqomlar kesimida quyidagicha ma'no kelib chiqadi:

"Ey oshiq (Navoiy), agar sen hijron azobida bo'lsang, "Rost" maqomi ("Haqiqatga eltuvchi kuy") ohanglarini tuzgin (tinglagin). Chunki bu maqomda sadolangan kuy-ohanglar oshiq qalbiga orom-u fayz yetkazadi va, agarchi, ruhiyati yuksalsa, istalغان zavq holati (visol)ga ham erishadi".

"Rost" maqomining inson ruhiga bu kabi favqulodda kuchli hissiy ta'sir etish sabablari esa, eng avvalo, undagi mukammal pardalar uyushmasi va shu asosda kuy-ohanglarining muayyan rivojlanish uslubi bilan ham tavsiflanadi.

Binobarin, Navoiyning turli asarlarida O'n ikki maqom tizimi bilan bog'liq musiqa istilohlari teran fikr, sof insoniy tuyg'u va ilgari surilgan g'oyaning eng muhim avj nuqtalarida kelishiga iqrор bo'lalimiz. Navoiyning quyidagi she'riy misralarini iqtibos etamiz:

*Ey Navoiy, sen dog'i qilsang tama'sayri "Hijoz",
Qil "Iroq" ohangi, tark aylab Xuroson men kibi.*

("Navodir ush-shabob").

*Ey Navoiy, to muqarrar qildim ohangi "Hijoz",
Gah "Iroqu", gah "Ajam" sori tarannum aylaram.*

("Xazoyin ul-maoniy")

*Ey mug'anniy, tut "Iroq" ohangiyu ko'rguz "Hijoz",
Kim Navoiy xotiri bo'lmish Xurosondin malul.*

("Badoye' ul-bidoya")

Bu misralarda O'n ikki maqom tizimidan o'rin olgan "Hijoz" va "Iroq" maqomlarining nomlari "ochqich" yanglig' ahamiyatga ega. Hijoz, ma'lumki, Arabistondagi muqaddas Makkayi mukarrama va Madinayi munavvara shaharlari joylashgan sarhadni anglatsa, Iroq – ma'lum mamlakatning nomiga ishoradir. Binobarin, ushbu nomlarning o'zaro nisbatida ulug' Haj safari tashbeh etilganki, bunda Hijoz – safardan ko'zlagan asosiy maqsad timsoli, Iroq esa shu maqsadga olib boruvchi olis yo'l ramzi sifatida keladi. Zero, Navoiy zamonlarida Hijoz manziliga yetishmoq uchun Iroq mamlakatining bepoyon cho'llaridan o'tilgan.

Iroq va Hijoz maqomlarining mukammal pardalarida ifodalangan ulug'vor kuy-ohanglari nafaqat bastakor-hofiz va sozandalarni, balki o'z davrining olim-u fuzalo, shoir-u adiblarini ham ijod sari ilhomlantirib kelgan. Ayniqsa, mazkur maqomlar Haj safarini ado etganlar va bu amalni bajarish orzusida bo'lganlar qalbida alohida qadri tuyg'ularni uyg'otgan. Jumladan, Haj amallarini bajarganlar uchun bu maqomlar baxt manzili ("Hijoz")ga olib boruvchi Iroq mamlakatining cheksiz cho'l-u xiyobonlarida kechgan mushkilotli sinov va pirovardida erishilgan ruhiy yuksalishlarini yodga soluvchi mo'tabar nom va musiqa yo'llari; safar orzusida bo'lganlar uchun esa ibtido-si mashaqqatli, intihosi sharafli yo'l talabi bilan bog'liq muqaddas yanglig' kuylarning timsoli ham edi.

*Gar Sifohonda "Navo" topmasang, ey yori "Buzrug",
Qilg'asan, azmi "Iroq" aylab ohangi "Hijoz".*

(Hofiz Xorazmiy)

*Lutfiy, Hiriya qolmadi she'ringga mushtariy,
Azmi "Hijoz" qilki, maqoming "Iroq" emish.*

(Lutfiy)

Demak, Navoiyning yuqorida keltirilgan baytlari mazmunida butun umri davomida orzu qilgan Haj safariga intilishi o'z aksini topgan. Ayni vaqtda, she'riy misralardagi "Haj g'oyasi" zamirida buyuk Haqiqatga eltuvchi ma'naviy kamolot yo'li ham ko'zda tutilgan, shu boisdan oshiq qahramonning "Iroq" va "Hijoz" maqom kuylarini tinglashga ruhiy ehtiyoji borligi bejiz emas. Zero, bu maqomlarda ("Rost"da bo'lgani kabi) mavjud mukammal parda uyushmalari va ularda ma'lum uslubda rivojlanuvchi kuy tuzilmalari oshiq ruhini sururli vujud kechinmalari (ruhiy safar) sari yuksalishiga quvvat beruvchi ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Bu maqom namunalarining to'g'ri idroklanishi safar talabgorlari uchun o'ziga xos tasalli beruvchi ahamiyat ham kasb etgan.

3. Yetti maqom va yetti sayyora

Navoiyning hikmatlarga to'la g'azallari ortida yashirin ohanglar mohiyatini anglab olishda ularda qo'llangan musiqiy istilohlar bilan birga yana dostonlariga ishlangan mo'jaz tasvirlar (miniatyuralar) ham zarur ishora yanglig' muhimdir. Shu o'rinda o'zbek musiqashunosligining so'nggi o'n yilliklarda erishgan ayrim ilmiy natijalarini qisqacha qayd etib o'tish joiz. Xususan, mutaxassislar eng qadimgi maqom tizimlaridan biri sifatida "Yetti maqom" bo'lganligini taxmin qilsalar-da, ammo bu tizim haqida yaqin davrgacha aniq ilmiy tasavvurga ega emasdilar. Shoirning "Sab'ayi sayyor" dostonida kelgan botiniy hikmatlar asrorini anglash yo'lidagi dastlabki ilmiy sa'y-harakatlar natijasi o'laroq "Yetti maqom" parda uyushmalari va ularning koinot bilan uzviy bog'liq holda ijro etilish an'analari haqida ham ilk tasavvurlar yuzaga keldi.

Navoiyning "Sab'ayi sayyor" dostoniga asos bo'lgan adabiy mavzu aslida "shon-shavkatli podsho, mohir ovchi va ishratparast kishi" sifatida tasvir etilgan Bahrom Go'r haqidagi afsona va rivoyatlarga borib taqaladi. Xamsachilik an'analari yuqori pardalarda davom ettirgan Navoiy bu mavzuni tubdan qayta ishlash jarayonida unga qadimgi Sharq xalqlari va yunonlarning samoviy musiqa xususidagi qarashlarini kichik va katta olamlar birligi kesimida uyg'un singdirgan edi. Shunga ko'ra, endilikda gavdalangan shoh Bahrom musiqani samo' o'laroq jon dili bilan tinglash salohiyatiga ega chin oshiq, uning ma'shuqasi Dilorom esa samoviy sozanda – (changchi) Zuhra sayyorasining yer yuzidagi timsolidir:

*Changini qo'lg'a olib ayladi soz,
Chang ila nag'ma ayladi og'oz.*

*Nag'ma ul nav' oshkor etti,
Kim eshitgach shah o'zidin ketti¹⁰².*

*Unum ovozasi jahon tutti,
Changim ovozi osmon tutti.*

*Husn xud beqiyosu andoza,
Bo'ldi ovoza uzra ovoza¹⁰³.*

Dilorom o'zining maftunkor chang ijrosi va benazir ovozda kuy-lashi bilan oshiq shoh qalbiga orom, ruhiga zavq bag'ishlardi. Shu bois ham Diloromdan ayrilib qolgan zamon Bahromning xasta ko'ngliga hech qanday dori-darmon malham bo'la olmaydi. Tabiiyki, uning dardiga faqat ishq ifodasi bo'lgan musiqa davo edi. Buni anglagan donishmand yetti rangda bo'lgan qasr qurdirishini va hafta davomida ularning har biriga kirib yetti iqlimdan kelgan musofir sayyorlar hikoyasi (navosi)ni tinglashni maslahat beradi. Shunga binoan haftaning har bir kuni muayyan rangdagi saroyga kirib sayyohlar (ya'ni planetalar) hikoyasini (musiqasini) tinglagan shoh Bahrom oxir-oqibat "shifo" topadi.

¹⁰² Alisher Navoiy. Sab'ayi sayyor. – T., G'G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. – 292-b.

¹⁰³ O'sha asar. – 301-b.

Dostondagi bu hikoyalarga ishlangan miniatyuralarni o'rganish asnosida ulardagi ranglar timsolida Yetti maqom musiqqa pardalari in'ikos etishi ayon bo'ldi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, oshiq Bahrom bir hafta davomida yetti iqlimdan kelgan musofir sayyohlar "tili"dan Rohaviy, Iroq, Navo, Ushshoq, Busalik, Zirotkand va Rost maqomlariga yo'g'rilgan hikoyalarni tinglagan edi. Bu hol dostondagi yakuniy hikoya davomida ham "oshkor" bo'ladi. Yettinchi iqlimdan kelgan hikoyanavis musofir aslida xorazmlik maqomdon olim va sozanda-ustoz bo'lib chiqadi:

*San'atim anda soz chalmoq ishi,
Bilmayin men kibi ishimni kishi.*

*Ilmi advor-u fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqiy.*

*Elga ta'lim etmoq virdim,
Kimki ustodi qavm shogirdim¹⁰⁴.*

Xullas, shoh Bahrom juma kuni oq saroyda yettinchi iqlim musofiridan Rost maqomida tinglagan oxirgi hikoyasi vositasida Chin malikasi bo'lgan Diloromni qayta topib, Haqiqat asroriga erishadi. Bu o'rinda Rost (fors.-toj.) so'zining to'g'ri, haqiqiy va chin ma'nolarini anglatishi ham e'tiborlidir.

Darhaqiqat, ishq tuyg'usining musiqiy ifodasi bo'lgan hamda ruhiyatning oliy maqsadini hol tili ila so'zlovchi maqomlar inson ma'naviyatini Go'zal borliq, chin Haqiqat sari yuksaltirishga xizmat qiluvchi mazmun-mohiyati bilan olamshumul hodisadir. Bu hol Alisher Navoiy ijodida maqom nomlarining zikri bilan birga mumtoz ohanglarining ham botiniy tarzda bejiz ifoda etilmaganini yana bir karra tasdiqlaydi va ayni chog'da, uning asarlari mazmunini o'quvchiga yanada zavqli etadi.

¹⁰⁴ Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – T., Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966. – 288–289-betlar.

Savol va topshiriqlar:

1. Alisher Navoiy musiqiy fanda kimning shogirdi bo'lgan?
2. Alisher Navoiyning bastakorlik sohasida yaxshi naqsh va pesh-
ravlar ijod qilgani haqida ma'lumot keltirilgan yozma manba?
3. Alisher Navoiyning "Sab'ayi sayyor" dostonida maqomlarning
qaysi turi botiniy mavjudligi faraz qilinadi?
4. Alisher Navoiyning samo' falsafasi haqida tushuncha bering.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. O'n to'rtinchi
tom. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 1998.
2. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – Toshkent: Badiiy adabiyot
nashriyoti, 1966.
3. Alisher Navoiy. Sab'ayi sayyor. – Toshkent: G'.G'ulom nomi-
dagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.
4. Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan rasmlar. Albom muallifi
H.Sulaymon. –Toshkent: Fan, 1970.
5. Rajabov I. Maqomlar. – T., 2006.
6. Zayniddin Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye. – T., 1979.
7. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T., 1996.

7-MAVZU: BOBUR VA MUSIQA

Reja:

1. Axxi musiqa an'analari.
2. Bobur va maqom san'ati.
3. Savt va Mo'g'ulchalar xususida.

1. Axxi musiqa an'analari

Ulug' Sohibqiron Amir Temur va uning munosib vorislari bo'lgan zakovatli Temuriyzodalar hukmronligi davrida maqom san'ati rav-
naq topishi uchun zarur shart-sharoit yaratilgan edi. Bu fikrimizga,
xususan, Boburiylar sulolasining asoschisi, xalqparvar podshoh va
ayni vaqtda mumtoz shoir, san'atkor Zahiriddin Muhammad Bobur
(1483–1530) shaxsi yorqin misoldir.

Ma'lumki, Boburning otasi, Temuriyzoda Abu Sayidning o'g'li
Umarshayx Mirzo (1456–1494) Farg'ona vodiysi va Toshkent
viloyatlarini qamragan mamlakatining poytaxti sifatida Andijon
g'arbida joylashgan Axxi qo'rg'onini tanlagan hamda shu maskanda
tiklangan saroydan o'z tasarrufidagi hududlarni hukmdor martabasida
boshqargan. Umarshayx Mirzo "Ravon savodi bor edi. "Xamsatayn"
va masnaviy kitoblarini va tarixlarni o'qub erdi. Aksar "Shohnoma"
o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi... Bisyor
saxovati bor erdi. Xulqi dag'i saxovaticha bor edi, xushxulq va harrof
va fasih va shirin zabon kishi erdi, shujo' va mardona kishi edi"¹⁰⁵.

Umarshayx Mirzoning shu kabi olijanob fazilatlarini va saxovati,
qolaversa, Amir Sohibqiron davrida qaror topgan madaniy an'analari
munosib davom ettirishga intilishi natijasida mamlakatda madaniy
yuksalish kuzatila boshlagan. Saroy madaniyatida esa kasbiy mu-
siqachilar maqomida erkak va ayol san'atkorlar faoliyat ko'rsatgani

¹⁰⁵ Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – T., Fan, 2019. – 10–11-betlar.

e'tiborlidir. Aynan shu madaniy maskanda hozirda bizga ma'lum Farg'ona-Toshkent maqom yo'llariga hamda ayollarning kasbiy yallachilik san'atlariga asos solingan bo'lsa, ajab emas¹⁰⁶.

Umarshayx Mirzoning munosib merosxo'ri bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur hukmdorlik davriga kelib bu ijodiy an'analar yanada yuksalgan edi. Zero, u ilm va san'at ahlini mudom qo'llab-quvvatlagan, "Boburnoma" sahifalarida Xoja Abdullo Marvari, Qul Muhammad Udiy, Shayx Noyiy, Yusuf Ali, Mullo Yorak, Shohquli G'ijjakiy, Husayn Udiy, Mavlono Shihob Muammoiy, Faxriddin Qo'bizchi kabi ko'plab musiqa ustozlariga haqqoniy ta'rif-u tavsiflar bergan.

Bu davrda murakkab maqom ilmi va san'ati bo'yicha Toshkent va Farg'ona vodiysida dong taratgan ustozlar ham bisyor bo'lgan. Xusususan, Xoja Yusuf Andijoniy, Xoja Bobo-Inoq, Mavlono Shohusayn Toshkandiy, Mirza Arab Qo'ng'irodiy, Xoja Hamza Toshkandiylar shular jumlasidandir¹⁰⁷. Lekin shunisi ham ma'lumki, XVIII–XIX asrlar davomida O'n ikki maqom asosida Buxoro Shashmaqomi, Xorazm maqomlari kabi yaxlit salobatli turkumlar Buxoro va Xiva saroylarida qaror topgan. Ammo mazkur tizim Farg'ona vodiysi va Toshkent kasbiy musiqachilari orasida ham amaliy qo'llab kelingan bo'lsa-da, keyingi tadriji yaxlit turkumni hosil etmagan, balki alohida "tarqoq" ko'rinishli cholg'u va ashula yo'llaridan iborat bo'lib qolgan. Nazarimizda, buning asosiy sabablaridan biri – Axxi saroyida faoliyat ko'rsatgan san'atkorlar – yallachi va maqom ustozlarining taqdiri bilan bevosita bog'liq.

Tarixdan ayonki, Bobur Mirzodan so'ng Axxi saroyi madaniy ana'analar Jahongir Mirzo va boshqa hukmdorlar qo'li ostida XVII asr boshlariga qadar davom etgan. 1620-yilda ro'y bergan kuchli zilzila oqibatida Axxi saroyi san'atkorlari tarqalib ketganlar va o'zlarining kasbiy faoliyatlarini mamlakatning turli madaniy markazlarida davom ettirganlar¹⁰⁸. Shu asnoda maqomlarni yaxlit turkum holi-

¹⁰⁶ Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik an'analar. – Namangan, 2016. – 38-b.

¹⁰⁷ O'sha manba. – 48-b.

¹⁰⁸ O'sha manba. – 43, 81-b.

ga keltirishda muhim ilmiy-ijodiy markaz vazifasini bajargan saroy madaniy muhiti o'z ahamiyatini yo'qotgan edi. Pirovardida esa, bu omil keng hududlar bo'ylab yoyilib ketgan maqom namunalarining bizgacha tarqoq ko'rinishli Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari tarzida yetib kelishi sabablaridan biri bo'lgan.

Ulug' Sohibqiron davridan kelayotgan ilg'or saroy madaniy an'analarini qadrlagan Zahiriddin Muhammad Bobur butun umri davomida san'at ahliga ehtiromli bo'ldi, ularning samarali faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berdi. Ayni vaqtda, nozikta'b Temuriy shahzodaning ko'ngil davrasini bezaganlar ham san'atkorlar edi. Bobojon, Ruhdam, Qosim Ali, Yusuf Ali, Tangriquli, Ramazon kabi sozanda va xonandalar shular jumlasidandir.

Ayni vaqtda, "musiqa va o'zga san'atlarni g'oyatda nozik idrok etgan" Bobur Mirzo o'zining noyob iste'dod qirralarini she'riyat bilan birga maqom san'atida ham namoyon etishga fursat topgan, aruz va musiqa ilmlari bobida maxsus risolalar bitgan. Bu o'rinda aruzga doir "Muxtasar" risolasida Rudakiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy Sheroziy, Mavlono Attor, Mavlono Abdul Haydar Xorazmiy, Mavlono Abdurahmon Jomiy, Mir Ali-sher Navoiy, Kamol Xo'jandiy, Abdulloh Hotifiy va yana ko'plab shoirlar ijodidan tahlillarga muvofiq keltirilgan she'r namunalari hamda "Boburnoma"da tilga olingan Xoja Abdullo Marvari, Qul Muhammad Udiy, Shayx Noyiy, Yusuf Ali, Mullo Yorak, Shohquli G'ijjakiy, Husayn Udiy, Mavlono Shihob Muammoiy, Faxriddin Qo'bizchi kabi musiqa ustozlariga berilgan xolis va lo'nda tavsiflar e'tiborga sazovordir.

Bobur Mirzo ijodiga mansub she'riyat va musiqa namunalarida o'zar o'zviylik borki, bu hol she'riyat va musiqaning egizak yanglig' sifatlari, mumtoz jabhada esa, ko'p jihatdan umumiy aruz vaznlari bilan tavsiflanadi. Zotan, nazmda qalam tebratgan davrning aksariyat hukmdor-u shoirlari musiqadan, musiqa ahli esa she'riyatdan yaxshi xabardor edi. Abdulqodir Marog'iy, Mirzo Ulug'bek, Mavlono Sohib Balxiy, Xoja Yusuf Burhon, Hofiz Basir, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Pahlavon Muhammad, Kamoliddin Binoiy,

Zahiriddin Muhammad Bobur va yana ko'plab buyuk siymolar faoliyati bunga yaqqol misol bo'lishi mumkin.

Ta'kidlash joizki, mumtoz she'riyatda o'sha davrda mashhur O'n ikki maqom nomlari zohir va botin ma'nolarda keng qo'llangan hamda bu borada hazrat Navoiy ijodi barchaga yuksak namuna edi. Jumladan, Navoiyning "Rost" maqomining atamasi bitilgan quyidagi bayti mazmuniga o'xshash she'riy misralar Bobur ijodida ham uchraydi:

*"Qaddi hajrinda tortsang nola,
"Rost" ohangi, ey Navoiy tuz".*

*"Bobur, ul gul ko'yida bulbul kibi topting maqom,
Bir navoye Rost qil mundoq maqoming borida".*

Maqom ijrochiligida "sozlar kelinchagi" (Darvish Ali Changiy) ta'rifini olgan chang cholg'usi alohida nufuzli o'rin tutgan. Hazrat Navoiyning "Sab'ayi sayyor" dostonidagi benazir san'atkor siymosi bo'lgan Dilorom esa afsonaviy samoviy sozanda – (changchi) Zuhra sayyorasining yer yuzidagi timsoli o'laroq talqin etiladi:

*Changini qo'lg'a olib ayladi,
Chang ila nag'ma ayladi og'oz.
Nag'ma ul nav'oshkor etti,
Kim eshitgach shah o'zidin ketti.*

Bobur ijodida ham chang cholg'usidagi ta'rif go'zal yor timsoli bilan uyg'unlikda birga keladi:

*Telba ko'nglumkim, sening changingdadur, yod aylagil,
Bir navozish birla ko'nglumni mening shod aylagil!
Ishrat ichra har qachonkim, chang olsang ilginga,
Furqatingda qolgon egri qomatim yod aylagil.
Soz aylab bir nishotangez chang, ey dilrabo,
Benavo ko'nglumni g'am changidin ozod aylagil.
Majlis ichra chang birla tortib ovoz, ey pari,
Sabru hushim juzvu avroqini barbod aylagil!
Changda har kun cholur yoring chu yo'qtur, Boburo,
Yerga bosh chalmoq bila o'zungni mu'tod aylagil.*

Zahiriddin Bobur ijodida hazrat Navoiyga munosib izdoshlikni yana bir jabhada ko'ramiz. "Ma'lumki, Navoiyning o'zi musiqa sohasida ham yuksak iste'dod egasi edi. Uning qalamiga mansub har bir she'riy asar shuning uchun ham musiqiyligi bilan ajralib turadi va ashula yo'llariga osonlikcha tushadi", – deb yozgan edi ustoz Is'hoq Rajabov¹⁰⁹. Bu kabi holat Bobur Mirzo ijodiga ham xosdir. Qolaversa,

¹⁰⁹ Rajabov I. Maqomlar. – T., San'at, 2006. – 412-b.

Temuriy shahzoda g'azal mulkining sultoni ilgari surgan aruz ilmining munosib davomchisi ham edi: "Zahiriddin Bobur, o'zbek tili fonetik normalari va arab, fors-tojik aruz sistemasining negizi asosida Navoiy "Mezon ul-avzon"ida ishlab chiqilgan, o'zbek aruzi qonun-qoidalarining ilmiy nazariy talablarga har tomonlama javob bera oladigan darajadagi nazm nizomini yaratdi"¹¹⁰.

Ittifoqo, maqom san'ati va mumtoz she'riyatning o'zaro uyg'unligi va shu asnodagi ravnaqi e'tiborli bo'lgan. Alalxusus, aruzga yaqin advor ilmi asosidagi O'n ikki maqom tizimi bastakorlar uchun bebaho ijod manbayi hisoblangan. Shunga ko'ra, har bir musiqa tasnifotchisi muayyan asar yaratishi jarayonida ushbu tizimdan o'rin olgan mukammal parda va kuy tuzilmalaridan andoza olib, ularni turli she'riy vazn va usullarga payvand etgan. Badiiy naziraning musiqadagi bir ko'rinishi bo'lgan bu ijodiy jarayonda har bir bastakorning iste'dod darajasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Advor ilmidan yaxshi xabardor Bobur Mirzo ham ushbu tizimga tayangan holda o'zining noyob musiqiy iste'dodini namoyon qilib turgan: "Mullo Yorak panjgohda muxammas davrida bog'lag'on naqshini o'tkardi. Yaxshi naqsh bog'labtur. Necha mahal edi, mundoq nimalarg'a mashg'ulluq qilmaydur edim. Bu taqrib ila "Chorgoh" savtini bog'ladim. Nechukkim, mahallida mazkur bo'lg'usidir"¹¹¹. Darvish Ali Changiyning musiqaga oid mashhur risolasida Bobur Mirzoning Rosti Panjgoh maqomiga saj' bog'lagani haqida ma'lumot keltiriladi¹¹².

Shuningdek, bizgacha maqomlar tarkibida yetib kelgan va semantik mazmunida harbiyicha intizomlashgan mardonavor siymoni ifodalovchi Savt (Mo'g'ulcha) usuli ham Bobur ijodiga mansubligi taxmin qilinadi. Zotan, Amir Sohibqiron va Temuriylar davri musiqa ijodiyotida usul omili va badiiy ifodasi benihoya muhim ahamiyat

¹¹⁰ Nizomiddinov N.F. Hind mumtoz musiqasi va milliy cholg'ulari. – T., O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi, 2008. – 13-b.

¹¹¹ Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – T., Fan, 2019. – 271-b.

¹¹² Раджабов И.Р. Трактаты о музыке. Из Собрания Восточных рукописей АН РУз. – Т., 2020. – 278-b.

kasb etgan. Bejiz emaski, Temuriyzodalar usullarning sabab, vataad va fosila asoslarini yaxshi anglaganlar, Mirzo Ulug'bek va sulton Husayn Boyqarolar esa nog'ora zarblarini amaliy bilganlari holda yangi usullarni ham ixtiro qilganlar.

Qolaversa, aruz vaznining o'zbek she'riyatiga muvofiq qariyb barcha o'lchov tizimlarida she'rlar bitgan Zahiriddin Muhammad Boburning boy nazmiy merosi bugungi kunga qadar turfa aytm janrlari (maqom sho'basi, tarona, suvora, ashula va b.)da keng qo'llanib kelinmoqda. Binobarin, hozirgi davr musiqa madaniyatimizda muhim o'rin tutayotgan, jahon tamaddunida esa nufuzi tobora ortib borayotgan salobatli maqom san'atining yuzaga kelishida ulug' ajdodimizning ham hissasi borligini e'tirof etish adolatdandir.

2. Bobur va maqom san'ati

Jasur sarkarda, ulug' podshoh va mumtoz shoir Zahiriddin Muhammad Bobur musiqa jabhasida ham noyob iste'dod sohibi edi. Shundayki, taqdir qismati murakkab va suronli ijtimoiy-siyosiy voqealar girdobida kechgan Bobur Mirzo o'zining noyob iste'dod qiralarini she'riyat bilan birga maqom san'atida ham namoyon etishga fursat topgan, aruz va musiqa ilmlariga doir maxsus risolalar bitgan. Bu hol uning advor ilmidan yaxshi xabardor bo'lganini ham anglatadi. Advor ilmi asosidagi O'n ikki maqom amaliyoti esa o'sha davr musiqachilari – bastakorlari, xonanda va sozandalari uchun mumtoz musiqaning asosiy mezonini va yuksak timsoli bo'lgan.

Shu o'rinda Shashmaqomdagi Mo'g'ulcha sho'balarning yuzaga kelishida Bobur Mirzo ijodiy faoliyati hamda Boburiylar saroy musiqasining aloqadorligi masalasi xususida to'xtalib o'tsak. Taqdir taqozosi bilan Bobur Hindistonda asos solgan buyuk davlat (Buyuk Boburiylar yoki Boburiy Mirzo) hukmdorlari va sulola vakillari yaqin o'tmishga qadar "buyuk mo'g'ullar" nomi bilan yuritilgan. Shashmaqom tarkibidan o'rin olgan "mo'g'ulcha" atamasining kelib chiqishi ham shu sulola musiqa madaniyatiga borib bog'lanadi¹¹³.

¹¹³ Rajabov I. Maqomlar. – T., San'at, 2006. – 251-b.

Inchunin, Bobur zabt etgan zaminda ona yurt taronalari, shu jumladan, maqom an'analari hukmron sulola saroyida yangi tasnif-u talqinlarda davom ettirilgan edi. Xususan, Ramamatiyaning "Sangit ratnakar" ("Musiqqa-ummon") risolasida (1550-y.) keltirilgan qiyosiy jadvalda Farg'ona-Toshkent maqom yo'llaridan ayrim namunalar o'rin olganligi, shuningdek, Boburiylar davlatida faoliyat ko'rsatgan Muhammad G'iyosiddin qalamiga mansub "G'iyos al-lug'at" (XVIII asr) qomusiy asarida maqom sho'balari qatorida "Farg'ona" atamasining qayd etilishi – bu borada muhim dalillardir¹¹⁴.

Boburning qadr don milliy musiqaga bo'lgan e'tiborli munosabati uning nasliy davomchilari – Humoyun, Akbar, Jahongir, Shoh Jahon va boshqa Boburiy hukmdorlarga muqaddas ma'naviy meros bo'lib qolgan¹¹⁵. Qolaversa, sulola asoschisining "badiiyat, san'at va musiqqa bodbidagi iqtidori va bilimidan zurriyotlari ham benasib emasdi"¹¹⁶. Hind musiqasi bo'yicha mutaxassis Achariya Brihaspatining qayd etishi: "Mo'g'ul podshohlari (Boburiylar) musiqqa sohasida shu darajada bilimdon edilar ki, "Ratnakar" kabi musiqqa haqidagi risola to'g'risida musiqashunos-san'atkorlar bilan fikr va mulohaza yurita boshlashdi"¹¹⁷.

Bundan tashqari, mudom ona yurt sog'inchi bilan yashagan Boburning taklifi bilan uning saroyiga Movarounnahr dan taniqli maqomchilar tez-tez tashrif buyurganlarki, shu tariqa movarounnahrlik san'atkorlar ham Hindistondagi saroy musiqasi bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'lganlar. Bu hol olim-u fuzalo, shoir-u san'atkorlarga homiylik qilgan bag'rikeng Boburiylar davrida ham mudom davom etgan.

Xullas, ana shunday yaqin madaniy aloqalar natijasi o'laroq Buxoro Shashmaqomining ikkinchi guruhi asosiy sho'balardan bo'lgan Savtlar qatorida Mo'g'ulcha nomli sho'balari ham o'rin

¹¹⁴ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Boburiylar davlati. 1-jild. – T., O'zbekiston, 2000. – 61-b.

¹¹⁵ Brihaspati Achariy. Musulmonlar va Hindiston yarimoroli musiqasi. – T., 2009. – 35–42-betlar.

¹¹⁶ Nizomiddinov N.F. Hind mumtoz musiqasi va milliy cholg'ulari. – T., O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi, 2008. – 50-b.

¹¹⁷ Brihaspati Achariy. Musulmonlar va Hindiston yarimoroli musiqasi. – T., 2009. – 29-b.

olganligi taxmin qilinadi. Bu masalani muhobasa etishda Shashmaqom ikkinchi guruhida kelgan Savt sho'basini va uning musiqqa istilohidagi tushunchalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois Savtlar haqida batafsilroq to'xtalib o'tamiz.

3. Savt va Mo'g'ulchalar xususida

Arab tilidan olingan "savit" atamasi Shashmaqomga qadar musiqqa ilmi va amaliyotida turli mazmun kasb etib kelgan. Qomusiy alomalar – Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sino yashagan davrlarda u dastlab ohang, musiqani tashkil etuvchi tovush va umuman, balandpastligi aniq bo'lmagan tovushlarni ham anglatib kelgan. Taxminan XV asrdan boshlab u muayyan shakl asosida bastalanuvchi ashula yo'lini ifodalay boshlagan. Jumladan, Darvish Ali Changiyning (XVII asr) musiqqa oid mashhur risolasida shu xildagi Savtlar XV–XVII asrlarda juda ko'plab ijod etilgani ta'kidlab o'tiladi.

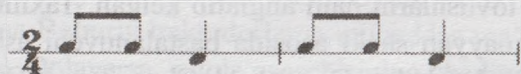
Lekin o'tmishdagi risolalarda "mo'g'ulcha" atamasi haqida deyarli hech qanday ma'lumot uchramaydi. Hatto Boburiylar saroy musiqasiga oid musiqqa namunalarida ham bunday atama qo'llanmagani ma'lum. Bu bejiz emas, albatta. Zero, Shashmaqom tarkibida kelgan "mo'g'ulcha" atamasi ham aslida Savt sho'basining bir ko'rinishidir. Ayni vaqtda bu har ikkala sho'ba usullar nisbati va turkumlanish nuqtayi nazaridan o'zaro o'xshash bo'lgani holda, Shashmaqomning birinchi guruhida kelgan Saraxbor, Talqin va Nasr sho'balardan sezilarli darajada farq qiladi.

Ma'lumki, birinchi guruh asosiy aytim yo'llari (sho'balari) turkumida doyra usullari "oddiydan – murakkabga" tamoyili asosida tartiblanadi. Bunda Saraxborda yurak urishi yanglig' kelgan ikki hissali ("bak, bum") vazmin doyra usuli falsafiy mushohadalarga chorlashi o'laroq o'zlikni teran anglashga, botiniy tuyg'ular ila yo'g'rilgan ruhiy holatning nafs to'siqlari (parda) ichra bosqichma-bosqich rivojiga "turtki" beruvchi muhim "dalda" bo'lib xizmat qiladi. Shu asnda quvvatlangan ruhiyat keyingi qism – Talqin usulining "notekis" yo'sindagi murakkab harakatli sinov bosqichlaridan muvaffaqiyatli o'tishi hamda buning samarasida o'zining cho'qqi (avj) maqomi sari

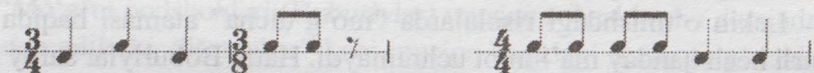
zafarli yuksalishi (Nasr) va intihoda shodlik tantanasi (Ufar)ga qori-shuvi ko'zda tutiladi.

Shashmaqomning ikkinchi guruh sho'balari qatoridan o'rin olgan Savt va Mo'g'ulcha turkumlarida bu konsepsiya ma'lum qadar o'zgacha namoyon bo'lishini ko'ramiz. Bunda, eng avvalo, "oddiydan murakkabga" tamoyilining aksincha holati ko'zga tashlanadi. Xususan, Savt sho'basi besh hissali murakkab usul negizida ifodalanadi.

Doirayi du-yak:

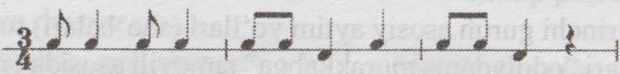
Jazava:

Nasr usuli:

Naqr, naqra:

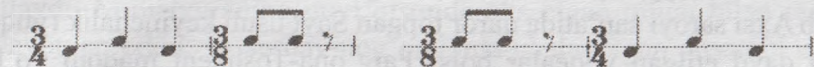

ta-nan ta-nan ta - na-nan tan ta - na nan

Savt usuli:

Talqin usuli:

Mazkur usul semantikasida, birinchi guruhdagi Saraxborlarda ilgari surilgan falsafiy mushohadalardan farqli o'laroq, ma'lum qadar harbiycha intizomlashgan mardonavor siymo odimlari his etiladi. Shu asnoda Savt sho'basi va unga uzviy bog'lanib kelgan Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar nomli shoxobchalarini qamragan besh qismli yaxlit turkum badiiy mazmunida azm-u shijoatli bahodir (sulton) qahramonning zafarli tariq ifodasini anglash mumkin.

Mo'g'ulcha nomli sho'balarda ham Savtda kelgan mardonavor usulning bir ko'rinishi hozir bo'ladi. Shuningdek, Mo'g'ulchalar ham Talqincha, Qashqarcha, Soqiynoma va Ufar nomli shoxobchalari bilan Savtlar kabi besh qismli turkum ko'rinishida hozir bo'ladi. Bunda faqat ularning kuy-ohanglari o'zaro farqlidir – ustoz olim Is'hoq Rajabovning e'tiroficha, Savtlar birinchi guruh sho'balaridan, asosan, Nasrlarga aks sado, ya'ni javob (nazira) tariqasida, Mo'g'ulchalar esa ko'proq Saraxbor sho'balariga nazira tarzida ishlangan ashula yo'llaridir¹¹⁸.

E'tiborlisi shundaki, XIII–XV asrlarda bitilgan musiqa risolalarida Savt doyra usuli tavsif etilmaydi. Chunki bu usul musiqa amaliyotida keyinroq (taxminan XV asr oxiridan e'tiboran) qo'llana boshlagan. Uning yuzaga kelishi esa umrining salmoqli qismi jang-u jadallar bilan o'tgan jasur sarkarda, dovyurakligi va mardligi bilan "Sher" taxallusini olgan Bobur ijodiy faoliyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Zotan, "musiqa va o'zga san'atlarni g'oyatda nozik idrok etgan" temuriy shahzoda musiqa bobida noyob iste'dodi va nozik ta'bliigi bilan ham mashhur edi¹¹⁹.

¹¹⁸ Rajabov I. Maqomlar. – T., San'at, 2006. – 242–252-betlar.

¹¹⁹ Nizomiddinov N.F. Hind mumtoz musiqasi va milliy cholg'ulari. – T., O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi, 2008. – 50-b.

Demak, qiyosiy tahlillar asosidagi mantiqiy xulosaga ko'ra, dastlab Axxi saroyi san'atida qaror topgan Savt usuli keyinchalik (yuqorida qayd etilgan voqealar bois) Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari (Bayot, Chorgoh, Dugoh-Husayn va b.) tarkibidan ham muqim o'rin olgan.

Shashmaqom Savtlari esa Farg'ona-Toshkent maqom yo'llaridagi Savt turkumlariga ham nazira sifatida yuzaga kelganligi ehtimoldan xoli emas. Bunga dalil sifatida quyidagilarni qayd etish o'rinli ko'rinadi:

a) Shashmaqom Savtlari birin-ketin ijro etiluvchi shoxobchalari bilan birga ko'proq Farg'ona-Toshkent maqom ashula yo'llari (Bayot, Chorgoh, Gulyor-Shahnoz kabi)ga xos besh qismli turkumni tashkil etadi;

b) Shashmaqomdagi har biri alohida-alohida besh qismli Savt va Mo'g'ulcha sho'balari pirovardida o'zaro bog'lanib yirik turkumni hosil etmaydi, balki Farg'ona-Toshkent maqom ashula yo'llari singari "tarqoqlik" xususiyatlarini o'ziga xos in'ikos etadi;

d) Savt va Mo'g'ulcha turkumlarida ko'proq vodiy yallachiligiga xos raqsob ohang-usullar ifori taralib turadi. Jumladan, negizi uyg'urcha bo'lgan Qashqarcha nomli o'ynoqi usul va shunga monand ohanglar dastlab yallachi ayol san'atkorlar ijodida qo'llangani ma'lum. Bu bejiz emas, albatta. "Chunki Andijonda istiqomat qilayotgan ko'psonli (vodiyning boshqa viloyatlariga nisbatan) uyg'ur aholisining milliy qo'shiqlari bu hududlarda ma'lum va mashhurdir"¹²⁰.

Bu kabi jozibali ohang-usullar Bobur va Boburiylar saroyi yallachilari ijrochiligida bastakorlik ijodiyotiga ko'rsatgan samarali ta'siri natijasida maqom turkumlarida ham in'ikos eta boshlagan. Shu o'rinda Boburning o'g'li Humoyun tug'ilishi sharafiga o'tkazilgan to'y manzarasi tasvirlangan miniatyuraga e'tibor qarataylik. Bunda saroy musiqachilarining ishtiroki uch ko'rinishli o'zgacha montaj uslubini eslatadi: birinchi darajani Bobur Mirzoga yaqin masofada turib ud chalayotgan musiqachi tashkil etadi. Bu esa saroyda maqom san'ati alohida nufuzda bo'lganini anglatadi. Chunki "sozlar sultoni" ud – O'n ikki maqom timsolidir. Keyingi o'rinni raqs tushayotgan

¹²⁰ Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik an'analari. – Namangan, 2016. – 83-b.

va doyralarda sho'x usullar chalayotgan yallachi ayol san'atkorlar egallaydi. Miniaturaning quyi qismida aks etgan qilich bilan raqs tushayotgan erkak va surnay-nog'oralarda chalayotgan ansambl esa o'sha davrda keng urf bo'lgan mardonavor harbiy raqsni timsollaydi. "Boburnoma"da bunday raqqoslar "ajab usul sohiblari" qatorida tavsif etiladi. Bu kabi saroy musiqa an'analari Savtlarda bir tartibda intizomlashgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Qolaversa, Bobur Mirzoning o'zi ham maqom savtida bastakorlik qilgan: "Mullo Yorak panjgohda muxammas davrida bog'lag'on naqshini o'tkardi. Yaxshi naqsh bog'latur. Necha mahal edi, mundoq nimalarg'a mashg'ulluq qilmaydur edim. Bu taqrib ila "Chorgoh" savtini bog'ladim. Nechukim, mahallida mazkur bo'lg'usidir"¹²¹.

¹²¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., Fan, 2019. – 271-b.

**Boburning o'g'li Humoyun sharafiga
Kobulda o'tkazilgan to'y¹²².**

¹²² Hamid Sulaymon. Boburnoma rasmlari. – T., Fan, 1970. № 45.

Xullas, Shashmaqom Savt va Mo'g'ulcha turkumlarida Farg'ona-Toshkent mahalliy musiqa uslubiga xos sifatlar badiiy in'ikos etganligi shubhasizdir. Endi maqomlardagi "mo'g'ulcha" atamasi yuzaga kelishidagi asosiy iddaoga o'tsak. Tarixdan ma'lumki, XIX asr o'rtalariga kelib Boburiylar sulolasi tarix sahnasida o'z faoliyatini tugatgan edi. Shu sabab saroy maqomchilari ona yurtlariga qaytib, shu hududlarda o'z faoliyatlarini davom ettirgan va, jumladan, Shashmaqom ikkinchi guruh sho'balari shakllanishiga o'z hissalarini qo'shgan bo'lishlari haqiqatga yaqindir.

Zero, Savt va Mo'g'ulchalarning Buxoro Shashmaqomi tarkibidan o'rin olgan payti ham shu tarixiy davrga to'g'ri keladi. Demak, taxminga ko'ra, Mo'g'ulcha deganda Savtning, aniqrog'i, uning "mo'g'ullar" deb atalib kelingan, aslida esa Boburiylar orasida joriy etilgan ma'lum qadar farqli shakl-u shamoyili nazarda tutilgan. Shunga ko'ra, Buxoro Shashmaqomida shartli qo'llangan bu atamadagi "cha" qo'shimchasi Savtni mo'g'ulcha yo'sinida ijro etish degan ma'noni anglatib keladi.

Maqomlar bilan bog'liq yuqorida muxtasar qayd etilgan masalalarga yanada oydinlik kiritish borasida Bobur Mirzo va Boburiylar madaniy hayoti bilan bog'liq ilmiy merosini maxsus tadqiqotlar asosida atroflicha o'rganish – musiqashunoslik va manbashunoslik fan sohalari oldida turgan muhim ilmiy vazifalardan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. Zahiriddin Muhammad Boburning maqom yo'lida ijod etgan va "Boburnoma" qayd etgan asari qanday nomlanadi?
2. Muhammad G'iyosiddinning "G'iyos ul-lug'at" (XVIII asr) gomusiy asarida ilk bor qayd etilgan maqom sho'basining nomi nima?
3. Sharq olamida, qadimiy davrlardan kelayotgan qarashlarga ko'ra, qaysi sayyora (planeta) osmon sozandasi va san'at homiysi hisoblangan?
4. Aruz ilmiga doir maxsus risola yozgan temuriy hukmdor, jasur sarkarda, ulug' shoir va noyob musiqiy iste'dod sohibini ayting.
5. Mo'g'ulcha sho'basi xususida ma'lumot bering.

Adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T., Fan, 2019. – 447-b.
2. Brihaspati Achari Y. Musulmonlar va Hindiston yarimoroli musiqasi. – T., 2009. –79-b.
3. Nizomiddinov N.F. Hind mumtoz musiqasi va milliy cholg‘ulari. – T., O‘zR FA Davlat adabiyot muzeyi, 2008. – 150-b.
4. Rajabov I. Maqomlar. – T., San‘at, 2006. – 403-b.
5. Rasulova T.S. Djelal-ad-Din Muxammad Akbar. – T., Musiqa, 2013. – 351-b.
6. Turg‘unova N. Farg‘ona vodiysi yallachilik an‘analari. – Namangan, 2016. – 363-b.
7. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Boburiylar davlati. 1-jild. – T., O‘zbekiston, 2000.

8-MAVZU: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MUSIQA MADANIYATINING TARIXIY AHAMIYATI

Reja:

1. Amir Temur va Temuriylar davri madaniyatining o‘zbek musiqasi rivojidadagi o‘rni.

2. Temuriylar Renessansining olamshumul ahamiyati.

1. Amir Temur va Temuriylar davri madaniyatining o‘zbek musiqasi rivojidadagi o‘rni

Sohibqiron Amir Temur va uning vorislari bo‘lgan Temuriylar davri samo‘si, eng avvalo, musiqaning ijtimoiy-madaniy ahamiyati yuksalganligi, xalq va kasbiy ijodiyot qatlamlari rivojlanganligi, aytim janrlari ortganligi, cholg‘ular bisyorligi va ularda ijrochilikning xilma-xil shakllari yuzaga kelganligi kabilar bilan jahon musiqasi tarixida alohida nufuzli o‘rinda turadi. Shuningdek, san‘at ahliga mehr-muruvvat ko‘rsatishda ulug‘ Sohibqironga ergashgan Temuriy hukmdorlarning madaniy siyosatlari o‘laroq san‘at turlari ravnaq topdi, jahon madaniyatida o‘chmas iz qoldirgan ko‘plab musiqasi ustozlari va musiqashunos olimlar yetishib chiqdi, musiqaning ijtimoiy-madaniy ahamiyati beqiyos yuksaldi.

Bu hol o‘zbek musiqasi san‘atining keyingi asrlardagi tadrijida ijobiy natijalar omili bo‘ldi. Xususan, bizgacha bebaho ma‘naviy meros yetib kelgan Buxoro Shashmaqomi, Xorazm maqomlari va Farg‘ona-Toshkent maqom yo‘llari yuzaga kelishida ilk bor ulug‘ Sohibqiron saroyida shakllanib, so‘ngra Temuriylar davrida ravnaq topgan O‘n ikki maqom tizimi poydevor yanglig‘ muhim zamin bo‘ldi.

Amir Sohibqiron davrida asos solingan yana bir an‘ana – “olaning turli tarafidan yig‘ilgan tillari va kiyimlari bir-birlaridan farqli har qaysi mamlakat sozandalari, har bir iqlimning san‘at ahllari” o‘z rasmi bilan kuy va aytim ijro etish udumlari (“Zafarnoma”) 1997-yildan

buyon Samarqand shahrida muntazam o'tkazib kelinayotgan "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivali mazmunida o'ziga xos zamonaviy ko'rinish kasb etib kelmoqda.

Musiqiy meros barobarida o'tmish ilmiy risolalariga bo'lgan ijtimoiy-ma'naviy ehtiyoj ham bugungi kunda tobora ortgan. Jumladan, XIII–XIV asr musiqa ustozlari – Safiyuddin Urmaviy, Qutbidin Sheroziy va Abdulqodir Marog'iyning bizgacha yetib kelgan ilmiy asarlari maqomlar tarixi, nazariyasi va poydevor ilmiy-amaliy asoslarini o'rganishda benihoya qimmatli manbalar qatorida alohida qadrlidir.

Bugungi kunda bir qator mamlakatlar (O'zbekiston, Turkiya, Eron, Fransiya, Angliya va b.)ning nufuzli kutubxonalarida saqlanayotgan bu allomalarning ilmiy meros qo'lyozmalari mudom mutaxassislarining diqqat markazida. Xususan, Urmaviyning O'zR FA Abu Rayon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan "Kitab ul-advar" risolasini Abdumannon Nazarov arabchadan o'zbek va rus tillariga ilmiy sharhlar bilan tarjima qilgan, Sheroziyning shu zaxiradagi "Durrat ut-toj..." qo'lyozmasi asosida Iroda Dadajonova "Qutbidin Sheroziyning musiqiy ta'limoti" mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini bajargan.

Marog'iyning ilmiy asarlarini o'rganish borasida esa ozarbayjonlik Surayyo Agayevaning "Abdulqodir Marog'iy va uning musiqiy-nazariy merosi" hamda o'zbekistonlik olim Nafas Shodmonning "Xoja Abdulqodir Marog'iy" nomli yirik tadqiqotlari e'tiborli bo'ldi. Shuningdek, 1997-yili Abdurahmon Jomiyning "Risolayi musiqiy"si o'zbek tilida nashr yuzini ko'rdi (Abdurahmon Jomiy. Risolayi musiqiy. Fors tilidan Nafas Shodmon tarjimasi, O'zR FA akademigi Alibek Rustamiy tahriri ostida. – T., 1997).

2019-yili ushbu risola taniqli maqomshunos olim Asliddin Nizomiyning sa'y-harakati bilan Tojikistonda chop etildi (Nizomiy Asliddin. Abdurrahmoni Jomiy va ilmi musiqiy. – Dushanbe, 2019). Ushbu nashrda "Risolayi musiqiy"ning Toshkent (O'zR FA SHI)da saqlanayotgan noyob qo'lyozma fotonusxasi hamda alloma shoirning g'azaliyot va dostonlaridan musiqaga oid qimmatli namunalar kelti-

rilgan. Ayni vaqtda shu kabi ilmiy izlanishlarni yanada davom ettirish ham ayonki, zero, hozirgi davr ijtimoiy talab-ehtiyojlari shuni taqozo etmoqda.

Bizgacha bebaho meros yetib kelgan tarixiy, ilmiy, badiiy va boshqa qo'lyozmalar qatorida kitobiy mo'jaz tasvirlar ham Amir Sohibqiron va Temuriylar davri musiqa san'atining serjabha ravnaqidan darak beradi. Bu o'rinda mo'jaz tasviriy san'at dahosi, Hirot miniatyura maktabi dovrug'ini jahonga yoygan musavvir Kamoliddin Behzod, ustoz Mirak Naqqosh, izdoshlari Qosim Ali, Do'st Muhammad, Mahmud Muzahhib asarlari qimmatli manba ekanligini alohida ta'kidlash kerak. Xususan, Hirot, Buxoro va Samarqand miniatyura maktablarining asarlari o'sha davrlarda keng qo'llangan musiqiy cholg'ular, ularning xilma-xil hozir bo'lishi, ansambl ijrochiligining turli shakllari, qolaversa, muayyan musiqa janrlari haqida ham ma'lum tasavvur beradi. Binobarin, miniatyura san'ati Amir Temur va Temuriylar davri musiqasini o'rganishda qimmatli badiiy hujjatdir.

2. Temuriylar Renessansining olamshumul ahamiyati

Amir Temur va Temuriylar davri madaniyati jahon tarixida yuqori baholanadi. Zero, Amir Temur G'arb va Sharqni bog'lovchi xalqaro "Buyuk ipak yo'li"ni qayta tikladi, Movarounnahrning shon-shuhratini dunyoga tanitdi, ilm-u fan, hunarmandchilik, me'morchilik, san'at va madaniyatni mislsiz darajada rivojlantirdi va shu asnoda Temuriylar Renessansi jahon xalqlari sivilizatsiyasiga ham ulkan hissa qo'shdi.

Shu boisdan bejiz emaski, Amir Temur siymosi va Temuriylar davri madaniyati G'arb olamining ko'pgina olimlari, tarixchilari, adib va dramaturglari diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etgan. Bular orasida L.Langle, K.Marlo, I. Gyote, Ed. Po, Volter, G.Vamberi, X.Xukxem, L. Keren kabi mashhur ijodkorlarning nomlarini uchratamiz. Jumladan, ingliz dramaturglari – Kristofer Marloning "Buyuk Temur" (1590), Charlz Sandersning "Ulug' Temur" (1681), fransuz yozuvchisi Jan Magnonning "Ulug' Temur yoxud Boyazidning o'limi" (1675) tragediyalari ko'p bora sahnalashtirilgan.

G'arbiy yevropa kompozitorlaridan A.Skarlatti, Gasparini, L.Leo, G.Teleman, F.Gendel, N.Porpora, J.Porta, A.Vivaldi va boshqa ijodkorlar Amir Temur siymosini sahnaviy musiqa asarlarida turlicha badiiy talqin etganlar. Shulardan atoqli olmon kompozitori G.F. Gendelning "Buyuk Temur" operasi (1724) hozirga qadar ma'lum va mashhurdir.

Ayni vaqtda jahonning turli ilmiy markazlarida Amir Temur va Temuriylar davrini o'rganish bo'yicha muntazam tadqiqotlar ham olib borilmoqda. Bu borada fransuz olimlari peshqadamlik qiladilar. Ularni ayniqsa o'sha davrning san'ati va me'morchiligi katta qiziqish uyg'otadiki, shu bois bu mavzularda Parijda muntazam ravishda ilmiy anjuman va ko'rgazmalar o'tkaziladi.

1987-yil 22-martda Parijda "Temuriylar davri tarixi va san'atini o'rganish va fransuz-o'zbek madaniy hamkorligi" uyushmasi tuzilgan. Uyushma Amir Temur va Temuriylar davri tarixi va madaniyatini targ'ib qilish borasida dunyoda birinchi tuzilgan tashkilotdir. Uning asosiy maqsadi Amir Temur va Temuriylar madaniyati, san'ati, shuningdek, Buyuk ipak yo'lining muhim qismi, Sharq va G'arb madaniyatlarining chorrahasi bo'lmish Markaziy Osiyo tarixi va uning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan ulkan hissi bilan keng fransuz ommasini tanishtirishdan iborat.

Buning yaqqol dalili sifatida ular Samarqand-u Shahrisabz, Buxoro-yu Hirot, Balx-u Shimoliy Hindistondagi tengsiz Sharq me'morchilik durdonalarini misol qilib ko'rsatadilar. Shu maqsadda uyushma turli temurxonlik kechalari, ilmiy anjumanlar, ko'rgazmalar o'tkazib turadi. Temuriylarning haqiqiy ixlosmandi bo'lmish uyushma a'zolari fransuzlarni mashhur tarixiy "Samarqand yo'li"dan borishga, Amir Temur saltanati poytaxti moviy gumbazlariga mahliyo bo'lishga, Sharq uyg'onish davri madaniyati va san'atidan zavqlanishga chorlaydi.

Shuni ham qayd etish kerakki, fransuz temurshunoslari yaratgan asarlar qatorida professor Lyusyen Kerenning kitob va maqolalari alohida o'rin tutadi. Olim Sohibqiron haqida ulkan arxiv, tarixiy, ash-yoviy va hayotiy ma'lumotlar to'plagan. Ana shu manba va asarlar-

ni muqoyasa qilib, taqqoslab, ulardan har birining tarixiy dalillar nuqtayi nazaridan ishonchli va xolis ekaniga baho bergan. Uning eng asosiy kitoblaridan biri "Temur yoxud Sohibqiron saltanati" ilk bor 1978-yilda bosilib chiqqan. Uning yirik asarlaridan yana biri "Temur davrida Samarqand yo'li" (Parij, 1990) kitobi YUNESKOning "Ipak yo'li - muloqotlar yo'li" dasturi doirasida tayyorlangan.

Lyusyen Keren "Amir Temur" nomli ikki qism, olti pardali pyesa ham yaratgan. Qariyb o'ttiz besh yil davomida Amir Temur to'g'risida olib borgan tadqiqotlari xulosasi sifatida shunday deb yozadi: "Bir tomonda qattiqqo'l Temur tursa, ikkinchi tomonda ilm ahlini qutlab, himoyasiga oladigan Temur turadi; bir tomonda butun-butun shaharlarni zabt qiluvchi Temur bo'lsa, ikkinchi tomonda obidalar, madrasalar, anhorlar qurdiruvchi va bog'lar barpo ettiruvchi Temur turadi".

Ma'lumki, 1996-yil O'zbekistonda "Amir Temur yili" deb e'lon qilindi. Shu sana munosabati bilan YUNESKO qarorgohida ulug' bobomizning 660 yillik tavalludi keng nishonlandi. Ayni paytda Toshkent, Samarqand va Shahrisabz shaharlarida ulug'vor Temur haykallari qad rostladi, Toshkent shahrida "Temuriylar tarixi davlat muzeyi" ochildi.

Amir Temur shaxsi va uning serqirra bunyodkorlik faoliyatiga bo'lgan yuksak ijtimoiy qiziqish va ehtirom kundan kun ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmonida, buyuk davlat arbobi va sarkarda Sohibqiron Amir Temurning Vatanga sadoqat, el-yurtni ardoqlash, mardlik, fidoyilik va adolatparvarlik kabi yuksak fazilatlarini yosh avlod uchun o'rnak bo'lib xizmat qilishini inobatga olgan holda, respublikaning barcha harbiy akademik litseylariga "Temurbeklar maktabi" nomi berilishi fikrimizning yorqin dalilidir.

**AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MUSIQA
MADANIYATI FANIDAN TEST**

1. Zarb usullari jang maydonida qanday vazifani bajargan?

- a) g'alabani anglatgan
- b) mag'lubiyatni anglatgan
- d) *jang paytida axborot uzatish vositasi sifatida xizmat qilgan
- e) barcha javoblar to'g'ri

2. Amir Temur mashhur musiqachi va olim Abdulqodir Marog'iyning qaysi mamlakatdan Samarqand saroyiga olib kelgan edi?

- a) Iroqdan
- b) Erondan
- d) *Bag'doddan
- e) To'g'ri javob yo'q

3. Abdulqodir Marog'iy O'n ikki maqom tizimini rivojlantirishda kimning musiqiy ta'limotiga tayangan?

- a) Forobiy
- b) Abdurahmon Jomiy
- d) *Safiyuddin Urmaviy
- e) Abu Abdulloh Xorazmiy

4. Sohibqiron Amir Temur jang maydonlarida qaysi cholg'u guruhlaridan keng foydalangan?

- a) zarbli-urma, torli-kamonli
- b) torli-chertma, damli-puflama
- d) *zarbli-urma, damli-puflama
- e) barcha javoblar to'g'ri

5. Temuriylar olqishiga sazovor bo'lgan qaysi raqqoslarni Z.M. Bobur o'zining "Voqeanoma" ("Boburnoma")sida "ajab sohibusul kishi"lari qatorida tilga oladi?

- a) *Sayid Badr, Yusuf Ali
- b) Yusuf Ali, Tohir chakka
- d) Mohchuchuk, Yusuf Ali
- e) Sayid Badr, Tohir chakka

6. Alisher Navoiyning iltimosiga binoan Abdurahmon Jomiy tomonidan yozilgan musiqaga oid ilmiy asarning nomi nima?

- a) Voqeanoma
- b) *Risolayi musiqiy
- d) Amali Tarona
- e) Musiqqa

7. O'n ikki maqomni nazariy mubohasa qilishda qaysi cholg'uning pardalar tizimiga tayanilgan?

- a) chang
- b) doyra
- d) *ud
- e) tanbur

8. Dastlab Amir Temur saroyida, keyinchalik esa Mironshoh, Shohrux Mirzo, Xalil Sulton kabi Temuriy hukmdorlar saroyida xizmat qilgan benazir musiqachisi va musiqashunos olim kim?

- a) *Abdulqodir Marog'iy
- b) Safiyuddin Urmaviy
- d) Abdurahmon Jomiy
- e) Ustod Qulmuhammad Udiy

9. Dovul (duhul) qanday cholg'u?

- a) *Zarbli urma
- b) Torli chertma
- d) Torli kamonli
- e) Damli puflama

10. "Badoye' ul-vaqoye" ("Nodir voqealar") adabiy-tarixiy asarining muallifi kim?

- a) Nizomiddin Shomiy
- b) Alisher Navoiy
- d) *Zayniddin Vosify
- e) Zahiriddin Muhammad Bobur

11. “Maqosid ul-alhon” (“Kuylarning o‘rni”) nomli musiqaga oid ilmiy asarning muallifi kim?

- a) Safiyuddin Urmaviy
- b) *Abdulqodir Marog‘iy
- d) Xoja Abdulloh Lariy
- e) Husayn Boyqaro

12. Naqqoraxona boshlig‘i qanday nomaladi?

- a) * mehtar
- b) nog‘orachi
- d) qo‘mondon
- e) saqilxon

13. “Jami’ ul-alhon” (“Kuylar to‘plami”) nomli musiqaga oid ilmiy asarning muallifini ko‘rsating.

- a) *Abdulqodir Marog‘iy
- b) Abdurahmon Jomiy
- d) Hofiz Basir
- e) Qosimali Qonuniy

14. “Qonuni ilmi va amaliyi musiqiy” (“Musiqaning ilmiy va amaliy qonunlari”) asarining muallifi kim?

- a) Abdulqodir Marog‘iy
- b) Abdurahmon Jomiy
- d) *Zaynulobiddin Husayniy
- e) Mavlono Ali Shoh

15. Alisher Navoiy musiqa fanida kimning shogirdi bo‘lgan?

- a) *Xoja Yusuf Burhon
- b) Abdurahmon Jomiy
- d) Zaynulobiddin Husayniy
- e) Mavlono Ali Shoh

16. Alisher Navoiyning bastakorlik sohasida yaxshi naqsh va peshavrlar ijod qilgani haqida ma’lumot keltirilgan yozma manbaning nomini ko‘rsating.

- a) *Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma”
- b) Zayniddin Vosifiy. “Badoye’ ul-vaqoye”.

d) Abdurahmon Jomiy. “Risolayi musiqiy”.

e) Zaynulobiddin Husayniy. “Qonuni ilmiy va amaliyi musiqiy”.

17. “Temurnoma” tarixiy asarining muallifi kim?

- a) Sharafiddin Ali Yazdiy
- b) Ruy Gonsales de Klavixo
- d) Ibn Arabshoh
- e) *Salohiddin Toshkandiy

18. Qaysi hukmdor tarixda jang maydonida g‘olib chiqqan amirni tug‘ va nog‘ora bilan taqdirlash odatini birinchi bo‘lib harbiy udumga kiritgan?

- a) *Amir Temur
- b) Sulton Xalil
- d) Mirzo Ulug‘bek
- e) Husayn Boyqaro

19. “Amir Temur tarixi. (Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur – Temur tarixida taqdir ajoyibotlari)” asarini kim yozgan?

- a) Ruy Gonsales de Klavixo
- b) *Ibn Arabshoh
- d) Mirxond
- e) Xondamir

20. “Amir Temur tarixi. (Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur – Temur tarixida taqdir ajoyibotlari)” asarini kim yozgan?

- a) Ruy Gonsales de Klavixo
- b) *Ibn Arabshoh
- d) Mirxond
- e) Xondamir

21. 1370-yilning bahorida katta sinovli jang arafasida turgan 34 yoshlik Amir Temurga kim tomonidan nog‘ora bilan bayroq tortiq qilingan?

- a) Shayx Shamsuddin al-Fohuriy
- b) Shayx Zaynuddin al-Xavofiy
- d) *Mir Sayyid Baraka
- e) Nizomiddin Shomiy

22. Qaysi hukmdor davrida turli mamlakatlardan yig'ilgan "xushnag'ma sozandalar va xushovoz xonandalar fors tariqasida, ajam tartibida, arab qoidasida, turk yo'sinida, mo'g'ul ayolg'usida, xitoy rusumida, oltoy uslubida soz chalmoq, ashula aytmoq va ohang bog'lamoq ila mashg'ul" bo'lishlari odat tusini olgan?

- a) *Amir Temur
- b) Sulton Xalil
- d) Mironshoh
- e) Shohrux Mirzo

23. Ov jarayonida cholg'ularning asosan qaysi turlari keng qo'llangan?

- a) torli-chertma, damli-puflama
- b) *zarbli-urma, damli-puflama
- d) damli-puflama, torli-kamonli
- e) torli-chertma, torli-kamonli

24. Bug' (burg'u) qaysi cholg'u turiga mansub?

- a) torli-chertma
- b) *damli-puflama
- d) torli-kamonli
- e) torli-urma

25. Qaysi bandda zarbli-urma cholg'ular guruhi to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) *doyra, dapp, nog'ora, dovul, qayroq, zang, kovarka
- b) nog'ora, kovarka, dovul, qayroq, zang, shon, doyra
- d) nog'ora, dovul, qayroq, zang, kovarka, nofir, dovul
- e) dovul, qayroq, zang, shon, doyra, musiqor, doyra

26. Qaysi bandda torli cholg'ular guruhi to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) g'ijjak, sitor, tanbur, qonun, jaras, nafir, bug'
- b) rubob, ud, tanbur, qonun, g'ijjak, sitor, jaras
- d) *tanbur, qonun, g'ijjak, sitor, chang, rubob, ud
- e) g'ijjak, sitor, tanbur, qonun, bug', chang, rubob

27. Damli-puflama cholg'ular guruhi qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) *surnay, karnay, nafir, bug', nay, chabchig'
- b) surnay, karnay, sitor, bug', nay, chabchig'
- d) surnay, karnay, nafir, sitor, bug', nay
- e) hamma bandlarda to'g'ri ko'rsatilgan

28. "Zarb ul-jadid" deb nomlangan usulning ijodkori kim?

- a) *Abdulqodir Marog'iy
- b) Xoja Abdullo Marvari
- d) Mirzo Ulug'bek
- e) Husayn Boyqaro

29. Mo'jaz tasviriy (miniatyura) san'atini yuksaltirgan, Hirot miniatyura maktabi dovrug'ini jahonga yo'qan musavvirning nomi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) *Kamoliddin Behzod
- b) Mirak Naqqosh
- d) Qosim Ali
- e) Do'st Muhammad

30. Nechanchi yil O'zbekistonda "Amir Temur yili" deb e'lon qilindi va shu sana munosabati bilan YUNESKO qarorgohida ulug' bobomizning 660 yillik tavalludi keng nishonlandi?

- a) *1996
- b) 1995
- d) 1994
- e) 1997

31. Nechanchi yil Parijda "Temuriylar davri tarixi va san'atini o'rganish va fransuz-o'zbek madaniy hamkorligi" uyushmasi tuzilgan?

- a) 1991
- b) *1987
- d) 1990
- e) 1995

32. Kitoblarga ishlangan mo'jaz tasvir (miniatyura)lar asosida musiqa ga oid nimalar haqida ma'lum tasavvur hosil qilish mumkin?

- a) *cholg'ular, ansambl turlari, musiqa janrlari
- b) musiqiy folklor, cholg'ular va ularning guruhlari
- d) doston musiqasi, cholg'ular, ijrochilik uslublari
- e) cholg'ular, alla, qo'shiq, ashula

33. Zahiriddin Muhammad Boburning maqom yo'lida ijod etgan va "Boburnoma"da qayd etilgan asari qanday nomlanadi?

- a) Panjgoh Muxammasi
- b) *Chorgoh Savti
- d) Segoh Savti
- e) Dugoh Mo'g'ulchasi

34. Muhammad G'iyosiddinning "G'iyos ul-lug'at" (XVIII asr) qomusiy asarida ilk bor qayd etilgan maqom sho'basining nomi?

- a) *Farg'ona
- b) Buxoro
- d) Toshkent
- e) Andijon

35. Alisher Navoiyning "Sab'ayi sayyor" dostonida maqomlarning qaysi turi botiniy mavjudligi faraz qilinadi?

- a) *Yetti maqom
- b) O'n ikki maqom
- d) Shashmaqom
- e) Xorazm maqomlari

36. Abdurahmon Jomiy ijodiga mansub musiqa asarining nomi qaysi badda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) Savti Kalon
- b) *Naqshi Mulla
- d) Amaloti Rost
- e) Peshravi Dugoh

37. Sharq olamida, qadimiy davrlardan kelayotgan qarashlar-ga ko'ra, qaysi sayyora (planeta) osmon sozandasi va san'at homiysi hisoblangan?

- a) Mirrix (Mars)
- b) Atorud (Merkuriy)
- d) Mushtariy (Yupiter)
- e) *Zuhra (Venera)

38. O'rta asrlarda "sozlar sultoni" nomini olgan cholg'u nomi qaysi?

- a) rubob
- b) chang
- d) *ud
- e) doyra

39. O'rta asrlarda "sozlar kelinchagi" nomini olgan cholg'u nomini ko'rsating.

- a) tanbur
- b) *chang
- d) ud
- e) nay

40. Safiyuddin Urmaviyning 12 maqom tizimiga doir ilmiy risolasi qanday nomlanadi?

- a) "Qonun"
- b) "Kitab-ul musiqa al-kabir"
- d) *"Kitab ul-advor"
- e) "Risolayi musiqiy"

GLOSSARIY

Abjad – arab alifbosida harflarning son qiymatlarini ko'rsatuvchi sakkizta to'qima so'zlar nomi, abjad ularning birinchisi bo'lib, uning bu tartibi harflarning birdan minggacha bo'lgan son qiymatini ko'rsatadi: abjad, havvaz, xutiy kabi.

Avj – cho'qqi; O'n ikki maqom tizimida ma'lum sho'ba nomi; kuy va ashulaning yuqori cho'qqisi.

Advor – ritm va musiqa doiralari. O'tmishda ritm usullari va lad pog'onalarini doira shaklidagi chiziqqa joylashtirilishining ifodasi.

Alhon – "Lahn" so'zining ko'pligi; musiqa asarlarining ifodasi – kuy, ashula va boshqalar.

Amal – ijod etilgan asar; ma'lum tartibda yaratilgan kuy turlaridan birining nomi.

Ashiyron – O'n ikki maqom tizimidagi sho'ba nomi, o'n pog'onali tovushqator.

Bayot – O'rta Osiyoda yashagan turk qabilalaridan biri, ma'lum maqom sho'basining nomi. Toshkent, Farg'onada mashhur bo'lgan maqom yo'llaridan biri.

Bam – Ud va boshqa torli musiqa cholg'ularining eng yo'g'on va eng past tovush beradigan torining nomi, hozirgi musiqa nazariyasida – Bas.

Bastayi Nigor – Nigor ismli kishi bog'lagan "basta"; O'n ikki maqom tizimida ma'lum sho'ba nomi.

Bastakor – kuy ijod qiluvchi, kuyga yangi she'r bog'lovchi; oddiy kuy yoki ashulaga boshqa kuy jumllarini bog'lovchi.

Baqiya – qoldiq; 90 sentli kichik yarim ton.

Binsir – uning o'rta va chimchiloq orasidagi to'rtinchi barmoq bilan bosiladigan pardasi.

Burj – eski astrologiya fanida o'n ikki oyning har biri o'z xarakteriga bog'liq holda yilning o'n ikki burji sanalgan. 12 maqomning har biri ma'lum burjga bog'liq holda tushuntirilgan.

Bo'd – ikki musiqa tovushi va uning oralig'i, interval.

Duvozdahmaqom – O'n ikki maqom; O'n ikki turli pardadan boshlanib, ularning lad tovushqatoriga mos keladigan kuy va ashular majmuasi.

Hijoziy – musulmonlarning muqaddas shaharlari o'rnashgan pasttekislik; O'n ikki maqom tizimidagi ma'lum maqom. O'rta Osiyoda Segoh iborasi bilan mashhur.

Hinsir – chimchiloq, shu barmoq bilan bosiladigan ud pardasining nomi.

Hodd – eng baland, ud sozining eng baland tovush beradigan, yo'g'on tordan hisoblangandan beshinchi torning nomi.

Humoyun – baxtli, shohona; maqom tizimida ma'lum sho'ba nomi.

Javziy – egizaklar; Sharq taqvimida ma'lum oyning ismiga nisbat berilgan O'n ikki maqom sho'balaridan biri.

Jam' – turli diapazondagi tovushqator; maqomlar ham ja'mlar jumlasiga kiradi.

Jins – lad tovushqatorini, uning pastki va yuqorigi qismini tashkil etuvchi tarkibiy qismlari, to'rt-besh pog'onali tovushqatorlar turi – tetraxord va pentaxord.

Ilmi advor – o'tmishda ritm va musiqa doiralari haqida bahs etuvchi fan.

Ilmi musiqiy – musiqiy ilmi, musiqa asarlari haqidagi fan. O'rta asarlarda matematika fanlarining biri sanalib, unda musiqa nazariyasi bahs etilgan.

Iroq – shu mamlakatga nisbatan berilgan Duvozdahmaqom va Shashmaqom tizimlariga kiruvchi ma'lum maqom nomi.

Isfahon – Eronning mashhur shaharlaridan biri, Duvozdahmaqom tizimida maqom nomi.

Isfahonak va *Ruyi Iroq* – O'n ikki maqom tizimiga kirgan ma'lum sho'ba nomi.

Iqa' (iyqo') – 1. Musiqa tovushlari va umuman musiqa asarlarining ijro etish uslubi (bunda mashq qilish ko'zda tutiladi); 2. Ritm o'lchovi; musiqa asarlari va she'rlardagi vaznlar tizimi; shunday vaznlarni o'rganuvchi maxsus ilm.

Kor – ijodiy ish; o‘tmishda arab tilida yozilgan she’rlar bilan hafif doyra usulida ijro etilgan ashula bo‘lib, uning boshida cholg‘u muqaddimasi bo‘ladi.

Maqom – istiqomat o‘rni, parda; turli kuy va ashulalarning musiqa cholg‘ularida boshlanadigan pardasi; muayyan lad tovushqatori va unga mos keladigan musiqa asarlari majmuasi.

Mezrob – sozlarni chertib chaladigan maxsus moslama: noxun, zahma kabilar.

Mohur – g‘amgin kuy; O‘n ikki maqom tizimida ma‘lum sho‘ba nomi.

Mubarqa’ – pardaga o‘ralgan; O‘n ikki maqom tizimida ma‘lum sho‘ba nomi

Musiqiy – musiqa; yunoncha kuy va ashulalarning ifodasi, arabcha – alhon (Qarang: *Alhon*).

Mustahall – ashuladan oldin chalinadigan cholg‘u muqaddimasi.

Mutlaq – ud ochiq pardasining nomi.

Muxayyar – tanlab olingan; O‘n ikki maqom sho‘balaridan biri va Shashmaqomdagi Iroq maqomining sho‘basi.

Muxammas – beshli; doyra usuli va shu usulda ijro etiladigan maqomlar cholg‘u qismlari ifodasi.

Mo‘g‘ulcha – Shashmaqom ashula bo‘limining ikkinchi guruhiga kiradigan Savtlar turidagi sho‘balar nomi.

Navo (ohang, kuy) – O‘n ikki maqom va Shashmaqom tizimida ma‘lum maqom nomi.

Navro‘zi Ajam – O‘n ikki maqom tizimida ma‘lum sho‘ba nomi; Shashmaqomda Segohning Nasr sho‘basi (Qarang: *Nasr*).

Navro‘zi Arab – Arab Navro‘zi. O‘n ikki maqom tizimida arablar-ga nisbatan berilgan sho‘ba nomi.

Navro‘zi Bayotiy – Bayot nomli qabila Navro‘zi; O‘n ikki maqom tizimidagi sho‘ba nomi.

Nayriz – O‘n ikki maqom tizimida ma‘lum sho‘ba va tojik xalq kuylaridan birining nomi.

Nasr – zafar, ko‘mak; Shashmaqomning shijoatbaxsh, hozirda lirik she’rlar bilan ijro etilgan sho‘balarining ifodasi.

Naqr – ritm, usul zarblari birligi; urish, kesish; ritm o‘lchovlari ifodalanadigan unsiz harflar.

Naqsh – bezak, o‘tmishda ma‘lum tartibda ishlangan ashulaning nomi, taxminan tarona ma‘nosiga to‘g‘ri keladi va ruboiy vaznidagi she’rlar bilan “o‘qiladi”.

Nag‘ma – yakka musiqa tovushi, ton; ba‘zan musiqa asarlarini ham bildiradi.

Nuzha – ko‘ngil ochuvchi; X–XIII asrlarda mashhur bo‘lgan chang turidagi musiqiy cholg‘u nomi.

Nuhuft – pinhon; O‘n ikki maqom tizimidagi ma‘lum sho‘ba nomi.
Ovoz (*ovoza*) – lad tovushqatorlarining bir turi. Aks sado, maqom-larga nazira qilib ishlangan musiqa asari.

Oraz – Dugoh va Navo maqomlarining Nasr sho‘basi.

Panjgoh – O‘n ikki maqom tizimida besh pog‘onali sho‘ba nomi.

Parda – maqom; musiqa cholg‘ulari dastasidagi to‘siqlar, pardalar.

Peshrav – yuqoriga harakat etuvchi kichik motivlardan tuzilgan ma‘lum tartibda ishlangan kuy shakli.

Qavl – ashula; inson tovushi bilan ijro etiladigan musiqa asarlari.

Qavliy – inson ovozigacha xos.

Qonun – chang turidagi qadimiy musiqa cholg‘usi. Uni barmoq-larga angishvona kiyib, tirnab chalingan.

Sabboba – udning ko‘rsatkich barmoq bilan bosiladigan pardasi-ning nomi.

Savt – 1. Tovush, ovoz; 2. Ohang, aks sado. Maqomlarning asosiy sho‘balariga nazira qilib ishlangan Shashmaqom ashula bo‘limining ikkinchi guruh sho‘balari nomi.

Sarxat – maqom ashula yo‘llarining boshida keladigan ikki kuy jumlasini.

Sarxona – maqom kuy yoki ashula yo‘llarining boshida keladigan ikki kuy jumlasini.

Taniniy – katta sekunda.

Ud – qadim zamonlardan mashhur bo‘lgan to‘rt va besh torli musiqa cholg‘usi. Uning qorin qismida katta bo‘lib, mezrob bilan chertib chalingan.

Ushshoq (oshiqlar) – O‘n ikki maqom tizimida muayyan maqom nomi, Shashmaqomda mashhur sho‘baning nomi.

Vustai Zalzal yoki *qadima* (arab xoqoni Zalzal, vafoti 791-y.) zamonida belgilangan va o‘rta barmoq bilan bosiladigan ud pardasi.

Vustai furs – forslar ixtiro etgan va o‘rta barmoq bilan bosiladigan ud pardasi.

Xat – ashulaning bir bayt she‘r bilan aytiladigan qismiga teng bo‘lagi.

Xona – kuy jumla (satr)larining ifodasi.

Zangula – so‘zma-so‘z qo‘ng‘iroq; O‘n ikki maqom tizimidagi ma‘lum maqom nomi.

Zir (forscha) – baland tovush beradigan tor, bamdan boshlab to‘rtinchi torning ifodasidir.

Zirafkand – to‘shak va pastga sakrash ma‘nosida bo‘lib, O‘n ikki maqom tizimiga kirgan maqom nomi.

Zovuliy – Eron shaharlaridan biriga nisbatan berilgan O‘n ikki maqom sho‘balaridan birining nomi.

Zoid – udning ochiq toridan so‘nggi pardasi.

Zul-arba’ – to‘rt pog‘onali tovushqatorni o‘z ichiga oluvchi interval; kvarta.

Zul-kull – oktava diapazonidagi hamma tovushlarni o‘z ichiga olgan interval; oktava.

Zul-kull val-arba’ – oktava va kvarta majmuasidan tashkil topgan interval, undetsima.

Zul-kull-val xams – oktava va kvinta majmuasidan tuzilgan interval, duodetsima.

Zul-kull marratayn – ikki oktava; ikki oktava diapazonidagi interval, kvindetsima.

Zul-xams – besh pog‘onali tovushqatorni o‘z ichiga oluvchi kvinta.

Shodiyona – nog‘ora, doyra, surnay va karnaylarda xalq shodiyona va to‘ylarida ijro etiladigan usullar va kuylar turkumi.

Sho‘ba – O‘n ikki maqom tizimiga kirgan ma‘lum lad tovushqatorlari: maqomlarning shoxobchalari.

O‘n ikki maqom – Qarang: Duvozdahmaqom.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Агаева Сурая Хусров кизи. Абдулгадир Мараги и его музыкально-теоретическое наследие (XIV–XV вв.): дис. канд. искусствоведения. Баку. – М.: Научно-исследовательский институт искусствознания, 1979.

2. Агаева С. Из истории музыкальной культуры Азербайджана. Абдулгадир Мараги. // Музыка народов Азии и Африки. Вып. 3. – М.: Сов. композитор, 1980.

3. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – Т., Badiiy adabiyot nashriyoti, 1966.

4. Alisher Navoiy. Sab‘ayi sayyor. – Т., G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.

5. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. Sab‘ayi sayyor. 10-jild. – Т., 1992.

6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. O‘n to‘rtinchi tom. Mahbub ul-qulub. – Т., Fan, 1998.

7. Alisher Navoiy asarlari. XV–XVI asrlar kitobat san‘ati durdonalarida. – Т., 2020.

8. Amir Temur o‘g‘itlari. – Т., O‘zbekiston, 2007.

9. Ayoziy, Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy. – Т., O‘zbekiston, 2011.

10. Bobur Z.M. Boburnoma. – Т., O‘qituvchi, 2008.

11. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Т., Fan, 2019.

12. Brihaspati Achariy. Musulmonlar va Hindiston yarimoroli musiqasi. – Т., 2009.

13. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. – Т., 2018.

14. Дарвиш Али Чанги. Трактат о музыке. (рукопись). Перев. с перс. Д.Рашидовой. – Т. 1989. Биб-ка Института искусствознания АН РУз. Инв.№ 879.

15. Джамии, Абдурахман. Трактат о музыке (пер. с перс. А.И. Болдырева) ред. и комментарии В.М.Беляева. – Т., АН УзССР, 1960.

16. Vosifiy Zayniddin. Badoye' ul-vaqoye. Forsiydan Naim Norqulov tarjiması. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.
17. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 1-kitob. – T., Mehnat, 1991.
18. Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы. – Т., 2006.
19. Ibrohimov O. O'zbek xalq musiqi ijodi. – T., 1994.
20. Ibrohimov O. Ranglarda sadolangan maqomlar.//Shashmaqom saboqlari. Maqola va ma'ruzalarning 2-to'plami. – T., 2005.
21. Ibrohimov O., Oripov Z. X–XVII asrlar o'zbek mumtoz musiqasi (qo'lyozma). – T., O'zR FA San'atshunoslik instituti kutubxonasi, inv. №8014.
22. Исфакхони, Абул Фаррадж. Книга песен. –М.: Наука, 1980.
23. Kavkabi Najmiddin. Risolayi musiqi. Risola dar bayoni Duvodahmaqom. Tahiya, tahqiq va tavzeht ba qalami Asqarali Rajabov. – Dushanbe: Irfon, 1985.
24. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. – T., Fan, 1993.
25. Кароматов Ф. Исполнительские традиции народов Ближнего и Среднего Востока в условиях современности. В кн: Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М.: Советский композитор, 1987.
26. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. – T., O'qituvchi, 1976.
27. Миниатюры к поэмам Алишера Навои//Автор-составитель Хамид Сулейман. – Т., 1970.
28. Миниатюры к поэмам Алишера Навои// Составители Хамид Сулейман, Фазила Сулаймонова. – Т., Фан, 1982.
29. Миниатюры к Бабурнаме. Составитель альбома и автор предисловия Хамид Сулейман. – Т., Фан, 1970.
30. Mulla Bekjon o'g'li, Muhammad Yusuf o'g'li. Xorazm musiqiy tarixchasi. – M., 1925.
31. Mo'jiziy Ismatulloh ibn Ne'matulloh. Tavorixi musiqiyun. – T., 2010.
32. Nazarov Abdumannon. Forobiy va Ibn Sino musiqiy ritmika xususida (Mumtoz iyqo' nazariyasi). – T., 1995.

33. Nazarov A. Temuriylar davrida harbiy musiqi. – T., Guliston. № 4. 1997.
34. Nizomiddinov N.F. Hind mumtoz musiqasi va milliy cholg'ulari. – T., O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi, 2008.
35. Polyakova Y., Rahimova Z. Sharq miniatyurasi va adabiyoti. – T., 1987.
36. Rajabov Is'hoq. Maqomlar masalasiga doir. – T., O'zadabiy-nashr, 1963.
37. Rajabov Is'hoq. Maqomlar (nashrga tayyorlovchi va maxsus muharrir O.Ibrohimov). – T., 2006.
38. Rajabov Is'hoq. Maqom asoslari. (R.Yunusov tahriri ostida). – T., 1992.
39. Rajabov I., Karomatov F. Shashmaqom. I tom. Buzruk. – T., Badiiy adabiyot nashriyoti, 1996.
40. Rajabov I. Marog'iy. O'zbekiston san'ati. №5. – T., 1982.
41. Раджабов И.Р. Трактаты о музыке. Из Собрания Восточных рукописей АН РУз. – Т., 2020.
42. Samarqandiy, Abdurazzoq. Matlayi sa'dayn va majmayi bahrayn. II jild. – T., O'zbekiston, 2008.
43. Saidiy S. Markaziy Osiyo madaniyatida urma cholg'ular (o'zbek va tojik musiqi an'analari misolida). – T., 2008.
44. Семенов А.А. Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XVII v.). – T., 1946.
45. Temur tuzuklari. (Forschadan Alixon Sog'unii va Habibullo Karomatov tarjiması). – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
46. Toshkandiy Salohiddin. Temurnoma (nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va lug'at muallifi Poyon Ravshanov, muharrir Chori Avaz). – T., Cho'lpon, 1990.
47. To'rayev F. Mutribot qalbidan uchgan navolar. – T., Navro'z, 2018.
48. Turg'unova N. Farg'ona vodiysi yallachilik an'analari. – Namangan, 2016.
49. Тримингем Дж. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989.

50. To'ychiyev Ummat. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi. – T., Fan, 1985.
51. Urmaviy Safiyuddin. Kitob ul-advor (arabchadan A.Nazarov tarjimasi), qo'lyozma. San'atshunoslik instituti kutubxonasi. Inv 849.
52. Юнусов Р.Й. Макомы и мугамы. – Т., Фан, 1992.
53. Yunusov R.Y. O'zbek xalq musiqa ijodi. – T., 2000.
54. Yassaviy Ahmad. Devoni hikmat. – T., G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1992.
55. Hamid Sulaymon. Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan rasmlar. – T., Fan, 1970.
56. Hamid Sulaymon. Boburnoma rasmlari. – T., Fan, 1970.
57. Husayniy, Zaynulobiddin Mahmudiy. Qonuni ilmi va amaliy musiqiy. Tahiya, tahqiq va faksimilei dastnaviz va tavzehoti Asqarali Rajabov. –Dusharbe: Donish, 1987.
58. Hoshimov A.S. Uyg'ur kasbiy musiqasi an'analari. – T., 2003.
59. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Boburiylar davlati. 1-jild. – T., O'zbekiston, 2000.
60. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. – T., 2001.
61. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. – T., 2003.
62. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 8-jild. – T., 2004.
63. O'zbek tilining izohli lug'at. – T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
64. Qayumov A. Bu ohang ila bo'lg'asen Naqshband. – T., 1993.
65. Qudratullayev Hasan. Musiqiy merosimiz tarixidan. – T., "Guliston" jurn. № 6. 1996.
66. Qodirov M. Temur va Temuriylar davrida tomosha san'atlari. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996.
67. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – T., Sharq nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati, 1997.
68. Shodmonov Nafas. Xoja Abdulqodir Marog'iy. – T., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000.
69. Shomiy, Nizomiddin. Zafarnoma. – T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996.

MUNDARIJA

Kirish	3
1-mavzu: Sohibqiron Amir Temur va musiqa	6
2-mavzu: Amir Temurning harbiy musiqa san'ati	15
3-mavzu: Temuriylar davri musiqa madaniyati	35
4-mavzu: Ayollar ijodi	50
5-mavzu: Musiqa ilmi	59
6-mavzu: Hazrat Alisher Navoiy va musiqa	66
7-mavzu: Bobur va musiqa	81
8-mavzu: Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyatining tarixiy ahamiyati	97
Amir Temur va Temuriylar davri musiqa madaniyati fanidan test	102
Glossariy	110
Foydalanilgan adabiyotlar	115

OQILXON IBROHIMOV

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MUSIQA MADANIYATI

Darslik

Muharrir	T. Mirzayev
Badiiy muharrir	D. Mulla-Axunov
Sahifalovchi	G. Ahmedova

Noshirlik faoliyati to'g'risidagi xabarnoma
6.11.2023yil qabul qilingan, tasdiqnoma № 156149.
Bosishga 2023-yil 26-noyabrda ruxsat etildi.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Shartli bosma tabog'i 6,98.
Adadi 55 nusxa. Buyurtma raqami № 091-23.

“Donishmand ziyosi” nashriyotida nashrga tayyorlandi
va matbaa bo'limida chop etildi.
Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

«DONISHMAND ZIYOSI»

ISBN 978-9910-9540-2-3

9 789910 954023